

Estudis del Baix Empordà.

INSTITUT D'ESTUDIS DEL BAIX EMPORDÀ (Edit.).

Sant Feliu de Guixols, 2008. Núm. 27, p. 25 a 66.

ISBN: 84-921668-5-6 ISSN: 1130-8524

EL CASTELL DE SANT ESTEVE DE MAR I EL LITORAL PALAMOSÍ AL SEGLE XI¹

ELVIS MALLORQUÍ

RESUM: La localització d'un pergami de l'any 1063 en els fons del monestir de Sant Pere de Galligants ha permès revisar les hipòtesis que han servit per explicar l'evolució de l'organització territorial del terme de Vila-romà entre els segles XI i XIII i el paper que hi van tenir la parròquia de Santa Eugènia, el castell de Sant Esteve i un desconegut castell Maur. A més, el document aporta noves dades sobre els priors de Sant Pere de Galligants i unes informacions claus sobre un dels llinatges més poderosos del Baix Empordà, els senyors de Monells.

PARAULES CLAU: Castell termenat, parròquia, noblesa, monestir, organització territorial.

Afortunadament per als historiadors, els fons arxivístics catalans estan curullats de sorpreses. És cert que no sempre tenim la fortuna de trobar el document que cercàvem des de feia temps, però sovint ens topem amb d'altres que aporten dades inèdites sobre un indret, un llinatge o un edifici i que, a vegades de manera increïble, han quedat oblidats en un racó d'arxiu. Aquest és el cas d'un interessant document de l'any 1063 que es conserva dins el fons en pergami del monestir de Sant Pere de Galligants, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i que fa referència a dos castells, el *castellum quod uocatur Sanctus Stephanus de Peculiare* i el *castellum Maur*

¹ Aquest article deu molt a les converses mantingudes amb Pere Trijueque, un dels millors coneixedors dels llocs i de la història dels entorns de Palamós. Valguin aquestes línies com a reconeixement a la seva tasca i com a agraïment a la seva entusiasta col·laboració a l'hora de redactar el present article. Les opinions i les interpretacions que s'hi expressen, així com els errors que s'hi poden trobar, només són responsabilitat de qui signa el text.

El pergami de l'any 1062 que recull les primeres mencions a la parròquia de Santa Eugènia, al castell de Sant Esteve i al castell Maur. (ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 1063, pergami n. 53)

(cf. Apèndix 1).² Segons una anotació escrita al dors del pergami, els dos castells eren a *tremontana y prop de Palamós*, la qual cosa ens traslladaria al castell de Sant Esteve de Mar, situat a l'extrem oriental de la platja de la Fosca, al terme de Palamós i a les seves immediacions. L'anotació, però, és força posterior: no és fins al segle XV que se substitueix l'antiga denominació de *Palamors* per *Palamós*. Per aquest motiu, caldrà

analitzar amb molta cura tots els detalls continguts en el text estudiat.

El contingut del document és el següent: el dia 11 de maig de l'any 1063, els germans Otger Gaufred de Monells, Pere Gaufred, abat de Sant Feliu de Guíxols, Arnau Gaufred, Udaldard Gaufred i Bernat Gaufred van definir a Déu, al monestir de Sant Pere de Galligants i al seu abat, anomenat Oliba, l'alou que el comte Sunyer de Barcelona havia donat al cenobi benedictí de Girona i que ells retenien injustament. L'alou estava situat al comtat de Girona, a la parròquia de Santa Eugènia i al lloc anomenat *Colonico* i el constituïen els dos castells esmentats, el de Sant Esteve de *Peculiare* i el castell Maur, amb els seus termes, pertinences i afrontacions. El document, el signen, com a testimonis, la comtessa Almodis, el vescomte Ponç de Cabrera i Umbert Odó, entre altres persones menys rellevants, i el clou Pere Blidger, escrivà gironí de la dècada de 1060. Aquestes signatures, juntament amb el fet que tots els personatges que protagonitzen l'acte figuren en altres documents dels mateixos anys, contribueixen a esborrar les possibilitats que es tracti d'un text falsificat i, en canvi, enforteixen la seva autenticitat.

² El pergami del 1063 es conserva enmig d'un llibre format per un conjunt de pergamins cosits i que correspon al volum 1023 del fons de Monacals d'Hisenda de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA); cf. MALLORQUÍ, 2000: p. 46-47. Sobre l'evolució de l'arxiu del monestir de Sant Pere de Galligants, que acabà integrant els fons de Sant Miquel de Cruïlles i de Sant Miquel de Fluvià, cf. CALZADA, 1983: p. 29-30; MALLORQUÍ, 2000: p. 37-49.

De totes maneres, el text del 1063 aporta unes informacions molt valuoses que no sempre lliguen amb les dades conegudes, però que també poden contribuir a un millor coneixement de l'organització territorial del litoral baixempordanès durant el segle XI. A més, aquestes dades ajuden a esclarir el fosc origen d'algunes famílies nobiliàries de la comarca i, finalment, il·luminen alguns aspectes de la fundació del mateix monestir gironí de Sant Pere de Galligants que l'ha conservat en el seu arxiu. És per això que amb el present treball, a part de donar a conèixer el contingut del document, ens proposem analitzar a fons aquestes qüestions per tal de copsar totes i cadascuna de les novedoses aportacions del text del pergami.

1. L'ESTRUCTURA TERRITORIAL DEL LITORAL PALAMOSÍ AL SEGLE XI

Estudis recents coincideixen amb el fet que, al bisbat de Girona, la xarxa de parròquies es va constituir entre els segles X i XI. D'esglésies rurals, ja n'existien des de molt temps abans: les excavacions arqueològiques a Bell-lloc d'Aro, Santa Cristina d'Aro i Sant Julià de Ramis així ho demostren.³ Però la parròquia, a més del temple eclesiàstic, implica l'existència d'una demarcació territorial sobre la qual es recaptava el delme que havia de servir, almenys en part, per al manteniment dels clergues que administraven els sagraments als cristians de la contrada. La primera notícia de delmes al bisbat de Girona és de la fi del segle IX: l'any 887 el bisbe va concedir als canonges de la seu gironina els delmes de catorze esglésies o *basílicas* de les immediacions de la ciutat de Girona.⁴ Poc després, al segle X, va començar el procés de constitució de parròquies pròpiament dit. A través de les actes de consagració d'esglésies baixempordaneses, en podem assenyalar algunes dates significatives: l'any 904 el bisbe de Girona va consagrar el temple de Santa Maria de la Bisbal i, amb el nom d'"aparroquiar", va anomenar l'acció d'establir el terme delmer de la nova església sobre les vil·les de Fontanet, *Palatium Maurore* i Fonteta i sobre els vilars d'Abellars, Perduts i Murell; l'any 1062 es va consagrar l'església de Santa Eulalia de Cruïlles, a la qual se li va concedir un terme que limitava amb les parròquies veïnes de la Bisbal, Sant Cebrià dels Alls, Sant Cebrià de Lledó, Sant Sadurní, Monells i Corçà, un senyal que la xarxa parroquial d'aquest sector ja estava completada;

³ ESTEVA, 1990; MONTALBÁN, 1996; AICART-NOLLA-SAGRERA, 1999; BURCH-NOLLA-PALAHÍ-SAGRERA-SUREDA-VIVÓ, 2000.

⁴ Arxiu Capitular de Girona (ACG), pergami n. 6 (887.11.24; MARTÍ, 1997: n. 17); cf. PUIGVERT, 1992: p. 122-123.

i, efectivament, el 1078 l'església de Santa Maria d'Aro –Castell d'Aro– va ser consagrada, però en no poder-se desvincular del tot de la parròquia d'origen, Santa Cristina d'Aro, va esdevenir-ne un temple sufragani.⁵

Dintre d'aquest context, la notícia de l'any 1063, que situa el castell de Sant Esteve i el castell Maur *in comitatu Gerundensi infra parrochia Sancte Eugenie secus mare in loco qui dicitur Colonico* no hauria de sobtar a primera vista. El comtat de Girona, que com a entitat política s'anava diluïnt dintre dels dominis dels comtes de Barcelona, encara constituïa una entitat territorial plenament vàlida al segle XI.⁶ A continuació, la menció a la parròquia i, en segon terme, la referència a un lloc o indret de menor importància encaixen perfectament amb molts altres exemples de la mateixa època. Ara bé, que la parròquia esmentada sigui la de Santa Eugènia i que el lloc correspongui a Calonge creen unes quantes dificultats d'interpretació. Així mateix, l'existència en aquesta data dels castells de Sant Esteve i Maur, cadascun amb els seus propis termes, que podien ser diferents dels de la parròquia, encara posa més problemes a l'hora d'entendre l'evolució d'aquest territori entre els segles X i XIII. Anàlitzem-ho per parts.

1.1. LA DEMARCACIÓ PARROQUIAL

En principi, l'esment de la parròquia de Santa Eugènia hauria de correspondre a Santa Eugènia de Vila-romà, coneguda també com Sant Joan de Palamós.⁷ De fet, en la rogalia de Palamós no hi ha cap altre indret que dugui el nom de Santa Eugènia i, a més, una de les anotacions posteriors que figuren en el dors del pergamí diu expressament que el castell de Sant Esteve *és de Santa Eugenia de Vilaromà en la Fosca prop Palamós* (cf. Apèndix 1). El problema ve quan resulta que la notícia del 1063 seria la primera menció de l'església i parròquia i, a més, n'avançaria la data de la seva constitució en més d'un segle i posaria en dubte la idea que fins ara hom es feia de l'organització territorial de la vall de l'Aubi al segle XI. Fins ara es creia que, com que el lloc de Vall-llobrega, des del segle

⁵ VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 13, n. 8 (904.11.08); ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 1034, f. 27-28 (1062.11.20; MALLORQUÍ, 2000: n. 6); ACG, pergamí n. 90 (1078.12.31; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 13, n. 28); cf. MARQUÈS, 1995: p. 409-410, i 1996-1997: p. 1505; MALLORQUÍ, 2007: p. 128-132.

⁶ SABATÉ, 1997: p. 39-40; MALLORQUÍ-SOLDEVILA, 2006: p. 141-143.

⁷ La denominació de Sant Joan –o Sant Joan de Vila-romà–, segurament a causa d'un altar dedicat a aquest sant, es documenta des del mateix segle XIII; cf. MARQUÈS, 1996: p. 31; TRIJUEQUE, 2000b: p. 9. L'edifici actual va ser construït al segle XVIII, de manera que no queden restes del temple romànic que hi devia haver a l'edat mitjana; cf. BADIA, 1977: vol. 1, p. 254-255; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 88.

X, figura com a possessió del monestir de Sant Feliu de Guíxols i, l'any 1062, se li atribueix un territori que arribava fins al mar, només existia una sola parròquia als segles X i XI equivalent als municipis actuals de Palamós i Vall-llobrega. La parròquia de Santa Eugènia de Vila-romà, per tant, no hauria existit en aquest moment sinó que s'hauria segregat de Vall-llobrega al segle següent.⁸ De fet, l'any 1163 s'esmenten per separat els alous de *Villaromani* i de *Valle Lubrica* com a possessions del monestir de Sant Feliu de Guíxols.⁹ A la fi del segle XII, l'any 1191, l'església de Santa Eugènia de Vila-romà apareix citada en el plet entre Pere Alemany, senyor del castell de Vila-romà, i Arnau d'Aguilar segons el qual el primer es va fer reconèixer la possessió de la meitat d'una coromina que afrontava amb la mateixa riera que, aigües avall, passava prop de l'església de Santa Eugènia, mentre el dit Arnau salvaguardava els drets sobre les terres i els prats que hi havia des d'allí fins al mar; a la fi, tots dos es comprometien a fer netejar el curs del riu que passava per davant de l'església de Santa Eugènia i que anava des de la font Oriola fins al mar.¹⁰

Davant d'aquesta interpretació del passat de les parròquies de Sant Mateu de Vall-llobrega i Santa Eugènia de Vila-romà, podem interposar-hi dues objeccions crítiques. La primera és que cap dels documents referits a Vall-llobrega, durant els segles X i XI, qualifica el lloc com a parròquia. Això no succeeix ni el 968, en què el monestir de Sant Feliu de Guíxols tenia un alou *in valle Lubrica*, ni el 1045 en què el clergue Adebrand va deixar a la canònica de la seu de Girona un alou que tenia *in ualle Rubrica* o *in ualle Lubrica*, ni tampoc l'any 1062 en què Dalmau Bernat, probable senyor de Peratallada, va assegurar-se la possessió del castell de Begur a canvi de garantir al comte Ramon Berenguer I de Barcelona la seguretat dels seus dominis de Palafrugell, Llofríu i Torroella –de Mont-ras– i de les franqueses que hi havia i a canvi de satisfer al comte *terciam partem de coral et terciam partem de piscibus qui exeunt de ipso mari, de termino de castro de Pals usque ad Vallelubricam*.¹¹ Així, Vall-llobrega sembla ser un territori de límits indefinits, que potser arribava fins al mar, però que no necessàriament estava organitzat com a

⁸ TRIJUEQUE, 2000b: p. 3.

⁹ MARCA, 1688: n. 450 (1163.06.25).

¹⁰ Arxiu Diocesà de Girona (ADG), Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 74rv (1191.03.18; MARQUÈS, 2004: n. 58). Sobre l'indret de *Font Oriola*, situat al pla de Vall-llobrega, cf. TRIJUEQUE, 2000d: vol. 2, p. 87-89.

¹¹ ACA, Cancelleria, Borrell II, apèndix, pergami s. n. (968.05.17; ABADAL, 1926-1952: vol. 2, p. 202-204); ACG, pergami n. 49a (1045.07.31; MARTÍ, 1997: n. 243), pergami n. 47b (1045.08.24; MARTÍ, 1997: n. 244) i pergami n. 48b (1045.08.24; MARTÍ, 1997: n. 245); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 14, pergami n. 273 (1062.04.25; FELIU-SALRACH, 1999: n. 578).

parròquia independent als segles X i XI.

La segona crítica es basa en els documents del segle XIII que mencionen conjuntament les parròquies de Vall-llobrega i Vila-romà. No es tracta d'un fet aïllat, sinó que es repeteix un munt de vegades i, a vegades, és com si es tractés d'una sola parròquia amb dues seus amb els mateixos drets i atribucions. L'any 1208 Guillema de sa Roca va vendre a Pere Alemany –senyor de Vila-romà– la meitat del delme de la *parrochia Sancte Eugenie et Sancti Mathei de Ualle Lubrica*, que tenia en feu pel senyor de Cruïlles (cf. Apèndix 2).¹² Des d'aleshores, els documents que es refereixen a aquesta primera meitat del delme repeteixen la mateixa fórmula: l'any 1272 Pere Alemany, senyor de Vila-romà i fill d'un altre Pere Alemany que va testar l'any 1270, va garantir el pagament d'unes malifetes amb el delme corresponent al castell de Vila-romà sobre la parròquia de Sant Mateu i Santa Eugènia; l'any següent, el 1273, l'esmentat Pere Alemany fill va dictar testament, en el qual cedia el castell de Vila-romà, amb tots els seus drets, al bisbe Pere de Castellnou; segurament per això, el 1280 i el 1282 els senyors de Cruïlles, Gilabert i el seu fill Bernat de Peratallada, es van veure obligats a cedir al bisbe els drets que tenien sobre la part del delme de la parròquia de Sant Mateu de Vall-llobrega i Sant Joan i Santa Eugènia de Vila-romà que havia estat dels senyors de Vila-romà i que ara era del mateix bisbe.¹³ Mentrestant, amb l'altra meitat del delme, que el 1208 tenia Arnau de Flaçà, succeeix el mateix: el 1275 el cavaller Pau de Palol –relacionat segurament amb Dalmau de Palol, titular del castell de Sant Esteve en aquesta data– va reconèixer tenir pel bisbe la meitat del delme d'aquesta doble parròquia; el 1282 Simó de Trilla va fer el mateix per aquesta mateixa meitat del delme; anys més tard, el 1316 i el 1319 sabem que Simó de Trilla tenia la part del delme de la parròquia de Vall-llobrega i Vila-romà en feu pel cavaller Dalmau de Palol.¹⁴ Igualment, totes les referències a elements dels dominis del castell de Vila-romà –els masos de na Baua i de Boneta Cristiana, la coromi-

¹² Arxiu Històric de Girona (AHG), fons patrimonial Veray, pergami n. 1 (1208.03.19).

¹³ ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1270.09.13; MALLORQUÍ, 2000: n. 104); Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), fons patrimonial Cruïlles Peratallada, pergami n. 622 (1272.08.28; MALLORQUÍ, 2000: n. 107); ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 58v-59v (1273.01.28; MARQUÈS, 2004: n. 44); ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1280.05.15) i s. n. (1282.04.20). Cal aclarir que, l'any 1273, Pere Alemany va disposar que el castell de Vila-romà fos venut a l'església o al bisbe de Girona pel preu que correspongués i que els diners fossin donats als pobres de Crist; de fet, no va ser fins l'any 1277 que el veguer de Girona, Berenguer de Torroella, va vendre al bisbe Pere de Castellnou el castell de Vila-romà, pel preu de 45.000 sous; cf. ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 16v-18v (1277.02.07; MARQUÈS, 2004: n. 13); *Els castells...*, 1991: vol. 2, p. 689.

¹⁴ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 56b (1275.07.18; MARQUÈS, 1993: n. 499); ADG, Mitra, calaix 5, vol. 6 Feudorum..., f. 6rv (1282.06.14; MARQUÈS, 1994: n. 144);

na d'Estany i altres terres i rendes—, del cavaller Ferrer de Corçà —tasques d'unes terres—, del cavaller Simó de Trilla —la casa d'Aguilar i els seus drets—, del ciutadà barceloní Jaume Carrió —masos a Vall-llobrega— i de Guillem de Figueres capellà de la Bisbal —tasques d'unes terres—, que van des de l'any 1248 fins al 1310, els situen a l'interior de la parròquia de Sant Mateu de Vall-llobrega i de Santa Eugènia de Vila-romà; fins i tot les deixes pietoses dels senyors de Vila-romà els anys 1270 i 1273 per als temples i els clergues de Santa Eugènia i Sant Mateu són de les mateixes quantitats.¹⁵ Cal destacar l'extens capbreu del castell de Vila-romà, fet redactar el 1315 pel bisbe de Girona, que recull les declaracions de molts habitants de Vila-romà i Vall-llobrega, en el qual queda clara la pertinença de totes les terres a la parròquia de Santa Eugènia i de Sant Mateu;¹⁶ igualment, l'any 1322 el bisbe, desitjós de treure més profit de la joeria anomenada es Cortal, va establir-la a Ramon Bofill de la Bisbal, juntament amb unes terres anomenades ses Feixes i el camp des Collell, tot situat al terme de la parròquia de Santa Eugènia i Sant Mateu de Vall-llobrega.¹⁷

La coincidència de tanta documentació del segle XIII i d'inicis del XIV no és casualitat, sinó que es referma amb la lectura del Llibre Verd de l'any 1362. Segons van declarar el sagristà de Vila-romà i el batlle del castell de Vila-romà, el delme *de omni grano, racemis, lino et carnaticho et de caulibus et porris* es recaptava conjuntament a les parròquies de Santa Eugènia i Sant Mateu i, després, es dividia en sis parts iguals, una de les quals era per l'abat de Sant Feliu de Guíxols en tant que capellà de les dues esglésies.¹⁸ Les cinc altres parts, se les repartien, d'una banda, el bisbe, com a senyor del castell de Vila-romà, i, de l'altra, Asbert de Trilla, senyor de la casa d'Aguilar. Aquestes són les meitats del delme que s'esmenten repetidament en la documentació del segle XIII i d'inicis del XIV.

ADG, Mitra, calaix 1, pergami n. 10 (1316.03.09; MARQUÈS, 1984a: n. 692) i pergami n. 47 (1319.12.05; MARQUÈS, 1984a: n. 813). Sobre la senyoria dels Palol sobre el castell de Sant Esteve, cf. TRIJUEQUE, 2003c: p. 30-31.

¹⁵ ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1248.04.02), s. n. (1270.09.13; MALLORQUÍ, 2000: n. 104) i s. n. (1287.01.24); ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 58v-59v (1273.01.28; MARQUÈS, 2004: n. 44) i f. 57v-58v (1310.09.07; MARQUÈS, 2004: n. 43); AHG, fons patrimonial Veray, pergami n. 13 (1295.11.20); ACBE, fons patrimonial Torroella, pergami n. 3 (1298.10.01; MALLORQUÍ, 2000: n. 155). Cal dir que el capmàs d'Aguilar, que tenia Simó de Trilla, va passar l'any 1323 a mans del bisbe de Girona Pere de Rocabertí; cf. ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 201v-202v (1323.02.28; MARQUÈS, 2004: n. 165).

¹⁶ Servci d'Arxiu Municipal de Palamós (SAMP), capbreu de rendes de la Mitra de Girona (1315); cf. TRIJUEQUE, 1999b.

¹⁷ ADG, Notaria, vol. G-3, f. 131r-132r (1322.05.14).

¹⁸ ADG, Mitra, Llibre Verd dels feus, f. 50r-51r (1362...).

Amb tota probabilitat, doncs, les dues parròquies veïnes s'unien en el moment de la recaptació del delme. Hi havia altres circumstàncies que també propiciaven la unió d'ambdues parròquies: des de l'any 1287 fins al segle XVIII la universitat aplegava els homes de Vila-romà i de Vall-llobrega, que elegien els jurats i el consell de tot el territori que en depenia.¹⁹ Però també hi ha moments i situacions en què les dues parròquies apareixen deslligades l'una de l'altra. Els anys 1224 i 1286, per exemple, s'esmenten els delmes només de Vall-llobrega i el 1277 es diu que el castell de Vila-romà, quan va ser traspassat definitivament al bisbe Pere de Castellnou, es trobava dintre tan sols la parròquia de Santa Eugènia.²⁰ També es mencionen per separat els llocs de Vila-romà i Vall-llobrega quan serveixen com a topònims per identificar l'indret concret on residia una persona o on es trobava un mas.²¹ En aquest sentit, no era el mateix viure a Vila-romà –a prop de l'església de Santa Eugènia–, a Vall-llobrega –a prop de l'església de Sant Mateu– o a d'altres indrets esmentats en el capbreu del 1315 –ses Comelles, a prop de la Pietat, a prop del castell de Vila-romà, a ses Caselles, a la Fosca, a s'Alguer, etc.²² I els habitants d'aquests llocs tenien clar quines cases pertanyien a Vila-romà i quines a Vall-llobrega, de manera que es dibuixa una tènue divisió territorial que aproximadament segueix els termes actuals.²³

La situació d'ambdues parròquies no s'aclareix massa en les visites pastorals d'inicis del segle XIV: els anys 1314 i 1315 les esglésies de Sant Mateu de Vall-llobrega i de Sant Joan de Palamós –és a dir, Santa Eugènia de Vila-romà–, que es van visitar el mateix dia a causa de la seva proximitat, comparteixen un mateix epígraf com si fossin unides;²⁴ en canvi, l'any 1329 les dues esglésies tenen un encapçalament propi cadascuna d'elles perquè es van visitar en dies consecutius i es recorda que una part del delme, la meitat, de les dues parròquies corresponia al

¹⁹ TRIJUEQUE, 2000c: p. 36-38.

²⁰ ADG, Almoïna, Testaments, pergami n. 15 (1224.07.03; MALLORQUÍ, 2000: n. 46); ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 16v-18v (1277.02.07; MARQUÈS, 2004: n. 13); ADG, Mitra, calaix 4, pergami n. 14 (1286.06.14; MARQUÈS, 1984a: n. 408).

²¹ El 1265 es documenten Joan Blanc i el mas de Closa a Vall-llobrega, el 1271 figuren Pere sa Crosa i Bernat d'Anglada de Santa Eugènia de Vila-romà i l'any 1295 s'esmenta Maria muller de Ramon Sussau de Vila-romà; cf. ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1265.12.08), s. n. (1265.12.15) i s. n. (1295.03.01); Arxiu Històric de la Ciutat de Girona (AHCG), pergami n. 43 (1271.05.15; *Catàleg...*, 2005: n. 43).

²² TRIJUEQUE, 1999b: vol. 1, p. 18-24.

²³ En realitat, la divisió de les dues parròquies no es va fixar sobre el terreny fins l'any 1765, cf. AHG, Notarial, Palamós, vol. 370, s. f. (1765.08.07); TRIJUEQUE, 1999a: p. 38-40.

²⁴ ADG, Visites Pastorals, vol. P-1, f. 4rv (1314.12.21) i vol. P-2, f. 10v-11r (1315.12.20).

cavaller Simó de Trilla.²⁵ El que es desprèn d'aquestes visites pastorals és que, independentment de la seva possible unió o vinculació, cadascuna de les esglésies estava regida per un rector amb cura d'ànimes i que havia de ser visitada pel bisbe o pels seus encarregats. A voltes, però, els escrivans de la cúria episcopal de Girona també confonien els termes parroquials: a finals del segle XIV, els nomenclàtors d'esglésies que havien d'enviar clergues als sínodes diocesans esmenten que la *capella Sancti Stephani de Mari* es trobava a la parròquia de Santa Eugènia de Vila-romà i que la *capella de Pulcroloco* –Bell-lloc– a la de Sant Mateu de Vall-llobrega, quan, en realitat, aquesta està també al terme de Vila-romà.²⁶

En resum, l'estreta vinculació històrica entre Sant Mateu de Vall-llobrega i Santa Eugènia de Vila-romà, sobretot a causa de la percepció conjunta dels seus delmes, podria assenyalar que, en origen, hauria existit una sola parròquia en aquest territori que anava des de les parts altes de les Gavarres fins al mar i que la referència de l'any 1063 a la parròquia de Santa Eugènia en seria la primera menció documental. Cal, però, que s'encetin excavacions arqueològiques a l'interior d'aquest temple i al seu entorn per tal de confirmar si hi existia un temple al segle XI i per tal de relacionar-lo amb la primitiva església de Sant Mateu de Vall-llobrega, l'estil arquitectònic de la qual correspon a mitjan segle XI.²⁷ De moment, però, ens haurem de limitar a consignar que la cronologia de la menció de la parròquia de Santa Eugènia el 1063 encaixa perfectament amb la de la constitució definitiva de la xarxa parroquial del bisbat de Girona i, en concret, del sector litoral del Baix Empordà. Així, la parròquia devia estar ben assentada sobre el territori i podia servir, de manera ben efectiva, per tal de situar els castells de Sant Esteve i Maur. Abans d'analitzar-los, però, convé que ens aturem en un altre topònim citat el 1063, el de *Colonico*

1.2. EL LLOC DE CALONGE

La ubicació d'un indret anomenat *Colonico* a l'interior del terme de la parròquia de Santa Eugènia i arran del mar –*secus mare*– és realment problemàtica. L'únic punt anomenat així en aquesta part del litoral gironí és la població de Calonge, situada prop de 5 km a ponent de Vila-romà. Però no pot ser que aquest lloc quedés integrat a l'interior de la parròquia

²⁵ ADG, Visites Pastorals, vol. P-4, f. 70v (1329.06.21) i f. 70v-71v (1329.06.22).

²⁶ PONS GURI, 1989a: vol. 2, p. 39 i p. 71; MARQUÈS, 2000: p. 161.

²⁷ BADIA, 1977: vol. 1, p. 449-451; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 342-343.

de Santa Eugènia, perquè des de l'any 945 es té notícia de la parròquia —o *appendicium*— de Sant Martí de Calonge. Aquest any el comte Sunyer de Barcelona i la comtessa Riquilda van donar a la seu de Girona l'alou que tenien *in appendicio Sancti Martini, in uillare que uocant Riuo Fredo uel infra eius termines, uel infra termines de uilla que uocant Fontes*; i el 948 Eucària va vendre una terra situada *in ualle Fontes, in appenditio sancti Martini, in uilla que dicunt Riufredo*.²⁸ Al segle XI, els documents encara són més clars: el 1019 la comtessa Ermessenda, el seu fill Berenguer Ramon i el bisbe Pere Roger de Girona van donar a la seu de Girona l'*ecclesiam Sancti Martini de Colonico cum decimis et primitiis et eius oblati-onibus atque alodiis*; més tard, entre el 1052 i el 1058 la mateixa comtessa Ermessenda va restituir a la seu l'església de Sant Martí de Calonge i les seves pertinences, igual com moltes altres esglésies i fiscos; i l'any 1058 Adebrand va vendre al levita Adalbert un mas situat *in ualle Colonico, in parrochia Sancti Martini, in locum quem dicunt Riufred*.²⁹

Així doncs, si el lloc de *Colonico* esmentat l'any 1063 no pot correspondre a l'actual Calonge, englobat des del segle X a la parròquia de Sant Martí, cal cercar altres explicacions plausibles. La primera és que el nom es referís a un indret, un sector o un territori dins la parròquia de Vila-romà que es conegués amb el nom de Calonge, situat a prop del mar i que englobés els dos castells de l'any 1063, el de Sant Esteve de *Peculiare* i el castell Maur. Però això no sembla possible després que en les recerques toponímiques menades per Pere Trijueque, que ha recollit més de 1.100 noms, no s'hagi trobat cap indret anomenat Calonge a Palamós.³⁰ La segona possibilitat consisteix a atribuir al nom de *Colonico* un significat més ampli, de tal manera que, a l'alta edat mitjana, hauria pogut designar tot el sector litoral que ara correspon als municipis de Calonge i Palamós. L'origen romà de la població i el fet que és l'únic topònim de la zona consignat al segle IX —com a límit nord de la vall d'Aro, l'any 881—³¹ poden recolzar aquesta hipòtesi, però no hi ha més fonaments. L'aparició

²⁸ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 46ab (945.04.16; MARQUÈS, 1993: n. 45) i f. 349b-350a (948.04.10; MARQUÈS, 1993: n. 46).

²⁹ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 32b-36a (1019.11.20; MARQUÈS, 1993: n. 79), f. 65b-67b (1052-1058...; MARQUÈS, 1993: n. 120) i f. 350a-351a (1058.04.03; MARQUÈS, 1993: n. 119).

³⁰ Els topònims de *Colonico* i *Peculiare* no s'han conservat en la toponímia de Vila-romà i Palamós; cf. TRIJUEQUE, 2000d.

³¹ ACG, pergami n. 5 (881.09.02; MARTÍ, 1997: n. 15). L'etimologia de Calonge, tot i que hi ha hagut moltes interpretacions populars, sembla que deriva del mot llatí COLONICO, utilitzat per referir-se a un assentament de colons romans; cf. MOREU-REY, 1982: p. 81-82 i p. 134; CO-ROMINES, 1989-1997: vol. 3, p. 199; Centre d'Estudis Calongins Colonico, 2005: p. 16-17.

Vista de la platja de la Fosca i del castell de Sant Esteve de Mar, l'any 1947. (SAMP, Ajuntament de Palamós, n. 2566).

del lloc de Vall-llobrega al segle X i de la parròquia de Santa Eugènia al segle XI, doncs, podrien ser enteses com a successives fragmentacions del primigeni territori dependent del nucli de *Colónico*, el record del qual encara hauria sobreviscut fins l'any 1063. I encara existeix una tercera possibilitat: que simplement es tracti d'una confusió causada per la llunyania de qui degué encarregar la redacció del pergamí, l'abat de Sant Pere de Galligants, i del seu escriptor, Pere Blidger, residents amb tota seguretat a Girona.

1.3. EL CASTELL DE SANT ESTEVE DE MAR

Fins ara hem donat per fet que el castell de Sant Esteve de *Peculiare* del 1063 correspon a l'actual castell de Sant Esteve de Mar, a l'extrem de llevant de la platja de la Fosca de Palamós. La certesa absoluta en aquesta identificació, però, no existeix: hi ha un altre Sant Esteve no massa lluny de Palamós, l'església de Torroella de Mont-ras, i de moment no s'han trobat restes del segle XI al castell de Sant Esteve de Mar, perquè encara no s'ha encetat cap campanya d'excavació arqueològica del castell.³² A més, el topònim de *Peculiare*, que podria referir-se al fet que es tractava d'una possessió en alou –del monestir de Sant Pere de Galligants, és clar–³³, no dona cap pista sobre la ubicació de la fortificació perquè el nom s'ha perdut. Per això, prenem com a més vàlida la identificació del castell del 1063 amb

³² A hores d'ara, només s'han iniciat els treballs previs de neteja de l'indret; cf. TEIXIDOR, 2002: p. 473-476.

³³ DU CANGE, 1954: vol. 6-7, p. 238-239; NIERMEYER, 1984: p. 779-780.

Vista de l'església de Sant Joan de Palamós, antigament Santa Eugènia de Vila-romà, l'any 1947. (SAMP, Ajuntament de Palamós, n. 1479).

el de la platja de la Fosca, tot i que només ens podem basar en la seva proximitat al mar i en la probable existència d'una capella dedicada al sant a l'interior del recinte castral i a l'anotació escrita en el dors del pergamí que situa el castell a *Santa Eugènia de Vilaromà en la Fosca prop Palamós*.³⁴ Això, tanmateix, implica avançar dos segles la cronologia de la seva construcció. Fins ara hom acceptava que els murs més antics de les restes actuals del castell, els de la torre més propera al penya-segat que cau sobre el mar, no eren anteriors al segle XIII, tot i que s'han recollit fragments de paviment d'*opus signinum* i de terrissa romana en les proximitats del castell, indici de la presència d'una vil·la romana i, potser també, d'un forn de

terrisa de la mateixa època.³⁵

Suposant, doncs, que el castell de Sant Esteve del segle XI es trobi allà mateix on s'alcen les restes de la fortificació del segle XIII,³⁶ encara caldria explicar com es va convertir en el castell termenat que apareix sovint en la documentació d'aquest període. En primer lloc, el *castrum Sancti Stephani de Mari* era la seu d'un domini senyorial que, l'any 1272, estava en mans de Dalmau de Palol, fill d'un altre Dalmau de Palol i Agnès de Sant Esteve, senyors de Vulpellac; ell mateix, el 1277 va vendre al rei Pere II el Gran el castell juntament amb les terres i masos

³⁴ TRIJUEQUE, 2000d: vol. 1, p. 48.

³⁵ NOLLA-CASAS, 1984: p. 138; *Catalunya...*: 1989, vol. 8, p. 230.

³⁶ *Els castells...*: 1991: vol. 2, p. 690-692; BADIA, 1977: vol. 1, p. 254-255; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 230.

que li corresponien i amb el camp de Lortmanys, pel preu de 7.500 sous barcelonesos.³⁷ En segon lloc, el castell era una entitat ben delimitada territorialment: el mateix any 1277 el batlle reial Astruc Ravaia va concedir unes primeres franqueses als pobladors de la vila de Palamós *que est in termini castris de Sancto Stephano*;³⁸ dos anys després, el 1279, el mateix rei va concedir una carta de poblament i una completa llista de privilegis i llibertats per atreure nous habitants al *portus regalis de Palamors*, la pertinença del qual al terme del castell de Sant Esteve es recorda a l'hora de permetre l'exportació de sal *extra dictam poblam et extra terminos castris Sancti Stephani*.³⁹ En tercer lloc, el castell de Sant Esteve era el territori on s'exercia la jurisdicció dels agents del rei: l'any 1298 el rei Jaume II va establir que la jurisdicció del batlle reial de Palamós s'estengués sobre el terme del castell i també sobre els *loca siue parrochias de Villaromano et de Colonge et de Vallobrega*.⁴⁰ I, en quart lloc, abans de la creació del nucli de Palamós, existia un notari propi del castell de Sant Esteve que, en realitat, era el capellà de la capella del castell: l'any 1271 Arnau de Crosa havia escrit la definició de la llegítima que Agnès, filla de Guillem Bru, havia rebut del seu cosí Bru Calvet.⁴¹ En resum, la senyoria, el terme, la batllia i la notaria són senyals prou clars que el castell de Sant Esteve, a la fi del segle XIII, era un castell termenat.⁴²

Probablement, la creació de la vila de Palamós i, sobretot, l'erecció de la batllia que ocupava els termes de Vila-romà, Vall-llobrega i Calonge degueren incidir directament en la pèrdua de consistència territorial del terme del castell de Sant Esteve. Per això, a partir del segle XIV, les referències a aquest castell el defineixen tan sols com la seu d'un domini senyorial laic similar als altres que s'escampaven per aquest territori:

³⁷ ACA, Cancelleria, Pere II, carpeta 38, pergami n. 1 (1277.05.21; TRIJUEQUE, 2003c: n. 1); cf. PLA CARGOL, 1953: p. 184-185; *Els castells...*, 1991: vol. 2, p. 691; TRIJUEQUE, 2003c: p. 30-31.

³⁸ ACA, Cancelleria, reg. 39, f. 206b (1277.05.18; FONT RIUS, 1969: vol. 1, n. 330).

³⁹ SAMP, pergami n. 2 (1279.12.03; FONT RIUS, 1969: vol. 1, n. 335).

⁴⁰ L'any 1298 el rei Jaume II va concedir al batlle de Palamós la jurisdicció civil i criminal sobre tot el territori de la seva batllia –Vila-romà, Vall-llobrega i Calonge–, que el 1305 va intentar ampliar a les parròquies de Fenals i Fitor, però la pressió dels ciutadans de Girona va fer que hi renunciés; cf. SAMP, pergami n. 4 (1298.06.18); Arxiu Històric de la Ciutat de Girona (AHCG), pergami n. 135 (1305.07.27; GUILLERÉ, 2000: n. 20). Un senyal més de la funcionalitat de la batllia de Palamós com a unitat jurisdiccional: als volts del 1320 el sometent de Vila-romà, Vall-llobrega i Calonge era convocat per corns i botzines quan calia defensar el port de Palamós; cf. *Els castells...*, 1969: vol. 2, p. 689. Si acceptem la hipòtesi que fins a l'alta edat mitjana hauria existit un terme ampli anomenat *Colomico* que arribaria fins a les costes de Palamós, la creació a la fi del segle XIII de la batllia de Palamós hauria suposat la restitució d'aquesta antiga unitat a partir, ara, d'un nou centre, la vila de Palamós.

⁴¹ AHCG, pergami n. 43 (1271.05.15; *Catàleg...*, 2005: n. 43).

⁴² PONS GURI, 1989b: vol. 3, p. 339-352.

el del castell de Vila-romà, el de la casa d'Aguilar i, en menor mesura, als dels cavallers Francesc de Torrent i Pere d'Hostalric etc.⁴³ Entre els segles XIV i XV el castell de Sant Esteve tenia 19 masos al terme de Vila-romà, la meitat escampats entre els indrets de la vall de Bell-lloc, ses Comelles, Caselles –o puig Ros–, sa Guardiola, Sant Joan –és a dir, Santa Eugènia de Vila-romà–, puig Xifra, la Pietat, el Figuerà i el puig de la Coma, i gairebé l'altra meitat a la Fosca i a s'Alguer, és a dir, als volts del mateix castell de Sant Esteve; a més, tenia dos masos més a la parròquia de Vall-llobrega.⁴⁴ Després d'un llarg periple en mans de diversos feudataris dels monarques catalans,⁴⁵ el castell de Sant Esteve va romandre bona part del segle XIV en mans d'un llinatge de ciutadans barcelonins, els Pallarès. L'any 1331 el rei Alfons III va ratificar la compra del castell de Sant Esteve de Mar i dels drets que en depenien efectuada per un fidel notari seu, el ciutadà de Barcelona Bernat Pallarès, al noble gironí Jaume de Cornellà, pel preu de 15.000 sous barcelonesos. El castell no es trobava en gaire bon estat: el 1334 el mateix rei va permetre a Bernat utilitzar dependències de la part baixa del castell per guardar-hi armes, queviures i béns diversos si es comprometia a reparar la fortalesa; tres anys després, però, el nou rei Pere III va concedir part de les rendes que rebia en el terme del castell de Sant Esteve per a la seva reparació.⁴⁶ A finals de segle, el castell va passar a mans d'uns poderosos nobles, els Cruïlles, i ja s'havia convertit en una simple casa de pagès: el 1396 Jaume Dalmau de Morrafret i la seva muller Gueraua van donar a la seva filla Margarita, per a les seves núpcies, el *mansum nostrum vocatum Castel de Sancto Stephano* que tenien arran de l'establiment que els havia fet el noble Berenguer de Cruïlles i que consistia en la casa, l'era, la quintana, els camps, les vinyes, les terres, els horts, els quadres i les feixes, és a dir, que era una explotació agrària com moltes altres.⁴⁷ Després de l'edat mitjana, el mas també va servir com a punt de guaita per defensar la costa de Palamós, però, al capdavant, les feines agrícoles van acabar essent les úniques a què es destinava aquest antic edifici, actualment completament abandonat.⁴⁸

El nom de Sant Esteve aplicat a un castell assenyala l'existència d'una capella amb aquesta advocació que ja devia existir al segle XI, quan s'es-

⁴³ TRIJUEQUE, 2003c: p. 8.

⁴⁴ TRIJUEQUE, 1999b: vol. 1, p. 20-22, i 2003b: p. 6-7 i p. 46-48.

⁴⁵ TRIJUEQUE, 2003c: p. 32-33.

⁴⁶ ACA, Cancelleria, registre 482, f. 112r (1331.02.21), registre 488, f. 12v (1334.05.04) i registre 1054, f. 145v (1337.09.09); cf. CAMÓS, 1948: p. 104-107.

⁴⁷ AHG, Notarial, Palamós, vol. 518, f. 61v-62v (1396.03.25).

⁴⁸ TRIJUEQUE, 2003c: p. 34-35.

menta el nom del castell.⁴⁹ Però la capella no es documenta directament fins dos-cents anys després en què coneixem els clergues que hi celebraven el culte. El 1271 Arnau de Crosa n'era el capellà i el 1329 Arnau de Mates, clergue establert *in capella Sancti Stephani de sa Fosca ... qui alio nomine uocatur de Mari*, va ser acusat de tenir dona i fills a Palamós, de menjar carn els dies de dejuni, de no celebrar les misses i els oficis divins quan tocava i de jugar en excés.⁵⁰ A finals del segle XIV, tanmateix, la capella s'havia abandonat del tot: l'any 1387 era *diruta, propter impetum maris* i el benefici era vacant des de feia set anys. Cent anys després, el 1478, Nicolau Salamó, com a servidor del temple, va sol·licitar permís al bisbe per demanar almoines per pagar la restauració de la capella de Sant Esteve. La utilitat de la capella va recuperar-se al segle XVI i les cerimònies religioses a càrrec dels clergues de Vila-romà s'hi van succeir fins al segle XVIII. L'any 1806 els obrers i administradors de Sant Esteve van sol·licitar al bisbe permís per aixecar una capella nova, la que avui es conserva enrunada fora del recinte de l'antic castell, perquè la capella primitiva ja no servia per al culte: un inventari del mas de Sant Esteve del 1837 assenyala que la capella servia com a magatzem d'eines agrícoles.⁵¹

1.4. LA UBICACIÓ DEL CASTELL MAUR

Un cop repassats els principals topònims que figuren al pergamí del 1063, convé aturar-se amb el que presenta més dificultats: el *Castellum Maur*. Com que només tenim aquesta menció, l'etimologia del nom és ben complexa i no ajuda gens a identificar l'indret que designava: més que referir-se als moros –com molts altres topònims vinculats a llegendes i històries–, el topònim sembla derivar del nom llatí *Maurus*, de manera semblant als indrets del Mor –prop de Besalú–, de Casamor –a Cabanelles– i de Rocamaura –a prop de l'Estartit.⁵² De totes maneres, pel

⁴⁹ Seria un cas similar al del castell de Sant Iscle de Vidreres, documentat a la fi del segle XII tot i que disposava d'una capella romànica probablement anterior; cf. LLINÀS, 2006: p. 103-105.

⁵⁰ AHCG, pergamí n. 43 (1271.05.15; *Catàleg...*, 2005: n. 43); ADG, Visites Pastorals, vol. P-4, f. 70v-71v (1329.06.22).

⁵¹ *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 88; MARQUÈS, 1996: p. 66, i 2000: p. 161; TRIJUEQUE, 2000b: p. 29-31.

⁵² La primera menció d'aquests noms s'assembla molt a Maur: el Mor apareix el 977 com a *Sancti Silvestri de Mauro* i Casamor, l'any 979, com a *Casa Mauri*; cf. COROMINES, 1989-1997: vol. 5, p. 389-390. Aquests topònims estarien relacionats amb els freqüents derivats de *Maurellus*, com el Morell, Mauranells o Maurellàs; cf. MOREU-REY, 1982: p. 139 i p. 143; COROMINES, 1989-1997: vol. 5, p. 241 i p. 395-396. Cal assenyalar també l'existència del lloc de Rocamaura, un antic castell documentat entre el segle XI i el XIII i disputat entre els comtes d'Empúries i els comtes de Barcelona i després reis d'Aragó; en aquest cas, sembla que el nom podria derivar de *Maurus* pres en el sentit de bru o de color fosc; cf. COROMINES, 1989-1997: vol. 6, p. 412-413; SOLDEVILA, 2005: p. 80.

D. Vista del castell de Vila-romà, amb la capella de Santa Maria de Bell-lloc a primer terme, a la primera meitat del segle XX. (SAMP, fons Proa, n. 657).

document del 1063 sabem que el Castell Maur i el de Sant Esteve es trobaven, ambdós, a l'interior d'una sola parròquia, la de Santa Eugènia, fet que contrasta amb la situació més general de les terres de Girona, on les parròquies eren molt més nombroses que no pas els castells.⁵³ Hi ha una explicació plausible: la necessitat de protegir les terres costaneres de possibles amenaces procedents de mar enllà. Pierre Bonnassie, en un estudi recent sobre el litoral català a l'alta edat mitjana, detectava un retard considerable en l'ocupació de la franja litoral gironina en comparació amb l'interior i ho ha vinculat amb el control efectuat pels comtes de Barcelona sobre les terres del litoral, organitzades en grans

dominis comtals que de mica en mica van ser cedits a institucions eclesiàstiques: el de Tossa a Santa Maria de Ripoll i el de la vall d'Aro a Sant Feliu de Guíxols.⁵⁴ A mitjan segle XI, el territori litoral ja estava molt més poblat i la protecció era encara més necessària: l'any 1041 es va signar l'acord entre la comtessa Ermessenda, el bisbe de Girona i el monestir de Sant Feliu de Guíxols sobre el castell de Benedormiens, que havien edificat conjuntament: la fortalesa havia de ser custodiada de dia i nit per cavallers i infants, *a militibus vel peditibus*, per tal de defensar la costa de la vall d'Aro de qualsevol invasió sarraïna o *paganorum infestatione*.⁵⁵ Aquesta finalitat també degué motivar la construcció dels altres castells del litoral baixempordanès: l'any 1058 s'esmenta el *Castro Barre* –Castell-

⁵³ Als ardiaconats de Girona i la Selva existien, entre els segles XI i XIV, 173 parròquies, mentre que de castells i cases fortes només n'eren 106; cf. MALLORQUÍ, 2007: p. 160-167 i p. 457-463. De totes maneres, no seria un fet excepcional: dintre el terme de la parròquia de Celrà, hi havia els castells de Palagret, Celrà i Barbavella i, a més, una casa forta, la torre Desvern; cf. CAMPS, 2004: p. 29-59.

⁵⁴ BONNASSIE, 2001: p. 260-263.

⁵⁵ ACG, Libro de los Privilegios segundo de St. Feliu de Guíxols, f. 6 (1041.05.26; MARCA, 1688: n. 223).

barri, Calonge— com a afrontació d'un mas situat a Riufred; l'any 1062 el comte Ramon Berenguer I va pactar amb Dalmau Bernat, probable senyor de Peratallada, que aquest tindria el castell de Begur a canvi de garantir la seguretat dels dominis comtals de Palafrugell, Llofriu i Torroella —de Mont-ras—;⁵⁶ i l'any 1063 apareixen els dos castells de la zona de Palamós, el de Sant Esteve i el castell Maur, en un territori que, aparentment, havia estat donat al monestir de Sant Pere de Galligants.

Però, on es trobava el castell Maur? En la toponímia de la costa palamosina es conserva el nom de Castell per designar una platja, la que es troba a llevant del castell de Sant Esteve i de la cala s'Alguer, i també el poblat ibèric que hi ha encara més a l'est de la platja homònima. Així doncs, existeix la possibilitat que el nom de *Castellum Maur* es refereixi a les restes ibèriques de Castell, un interessant poblat amb edificacions, sitges i cisternes datables de mitjan segle II a. C.⁵⁷ La seva evolució és similar a la d'altres *oppida* ibèrics propers també situats ben a prop del mar, com Sant Sebastià de la Guarda a Palafrugell i Castellbarri a Calonge,⁵⁸ els quals van desaparèixer després de l'ocupació romana i de la difusió de les vil·les rurals en aquest territori a la segona meitat del segle I a. C.⁵⁹ Des d'aleshores, i segons les recerques arqueològiques empreses, sembla que l'indret hauria romàs deshabitat fins l'actualitat. Tot i això, hi ha un argument poderós a favor de la identificació de les restes ibèriques de Castell amb el *Castellum Maur*: es tractaria d'un cas més en què l'existència d'un poblat ibèric coincideix amb el topònim medieval de “castell” o de “castellar”. Efectivament, aquesta és la situació de dos castells documentats al segle IX, el *Castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu d'Ullastret i el *Castellum Fractum* de Sant Julià de Ramis, i d'altres de posteriors, el lloc de Castellar de la Selva a Quart, el Castell Barri de Calonge i el puig del Castellar a Cassà de la Selva.⁶⁰ Per

⁵⁶ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 350a-351a (1058.04.03; MARQUÈS, 1993: n. 119); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 14, pergami n. 273 (1062.04.25; FELIU-SALRACH, 1999: n. 578); cf. MALLORQUÍ, 2004: p. 17-21, i 2005.

⁵⁷ BADIA, 1977: vol. 1, p. 253-254; NOLLA-CASAS, 1984: p. 137-138; AQUILUÉ-PI, 2002; AQUILUÉ-AMIGO-PI, 2004; AQUILUÉ-AMIGO-GALLEGOS, 2006.

⁵⁸ CARAVACA, 1996; CARAVACA-CODINA-MARGALL-DE PRADO-PUNSETI, 1996; LLINÁS, 1994 i 1996; BURCH-NOLLA-PALAHÍ-ROJAS-SAGRERA: 2000; BURCH-ROJAS-SAGRERA, 2002 i 2004; ROJAS, 2006.

⁵⁹ L'evolució és la mateixa que a les terres de l'interior on la romanització va acabar amb els poblats ibèrics del Puig de Sant Andreu d'Ullastret, de Sant Julià de Ramis, del Puig del Castell de Cassà de la Selva i de Montbarbat a Lloret, entre altres.

⁶⁰ *Castellum Uellosos* data del 834, *Castellum Fractum* és esmentat el 844, el vilar de Castellar de la Selva el 928, Castell Barri el 1058 i el puig del Castellar, de Cassà, el 1332; cf. ACG, pergami n. 1 (834.12.01; MARQUÈS, 1993: n. 2); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 4a-6a (844.06.11; MARQUÈS, 1993: n. 7) i f. 350a-351a (1058.04.03; MARQUÈS, 1993: n. 119); ACA, Cancelleria, Sunifred, pergami n. 1 (928.04.08; UDINA, 1951: n. 90) i AHG,

tant, la hipòtesi que el nom de *Castellum Maur* fes referència a les restes ibèriques del paratge de Castell, que devien ser visibles en part al segle XI, és perfectament plausible.

Ara bé, no és l'única possibilitat d'interpretació. El nom de *Castellum Maur* també podria referir-se al mateix castell de Vila-romà. En pàgines anteriors, hem vist com aquesta fortificació no apareix a la documentació fins als anys 70 del segle XIII, quan va passar a mans dels bisbes de Girona. El llinatge dels Alemany de Vila-romà, que ja el posseïen des de la fi del segle XII, sembla tenir com a avantpassat més antic l'*Alamandus de Ualle Lubrica* citat el 1137.⁶¹ Però el castell de Vila-romà conserva un parament d'*opus spicatum* que en faria recular la cronologia de la construcció als volts de l'any 1000.⁶² Així, també existeix la possibilitat que aquesta fortificació del segle XI rebés el nom de *Castellum Maur* i que, al segle XII, el nom fos substituït pel de castell de Vila-romà. A més, la proximitat a Calonge faria més entenedora la referència a aquest topònim en el text del 1063.

Encara existeix una tercera possibilitat. El *Castellum Maur* podria estar situat al mateix lloc a partir del qual es va formar l'actual vila de Palamós. Sabem que l'edifici més important dels primers temps de la població, el palau reial, no es trobava al Pedró sinó a sobre mateix del port vell de Palamós fins l'any 1543, en què un atac dels turcs el va enrunar completament.⁶³ Aquesta construcció es degué aixecar sobre una antiga fortalesa que protegia el port i que vigilava el mar, i també podria ser que, a semblança de les poblacions de Palafrugell o Palau-sator, el seu nom hagués estat el de *Palatio Mors* o *Palatio Maur*, una evolució del *Castellum Maur* de l'any 1063 perquè tots dos podrien derivar del nom llatí *Maurus*. Ara bé, les referències documentals a un *palatium* a l'entorn de Palamós no són anteriors a la fi del segle XIII,⁶⁴ per la qual cosa s'han cercat altres teories sobre la seva etimologia: Joan Coromines, per exemple, relaciona la forma

Notarial, Monells, vol. 162, f. 59r-60r (1332.10.24); CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2005. El topònim del Puig del Castellar correspon a l'actual poblat ibèric del Puig del Castell, a Cassà de la Selva; cf. FUERTES-MERINO, 2002 i 2004.

⁶¹ ADG, Mitra, calaix 15, pergami n. 40 (1137.07.30; MALLORQUÍ, 2000: n. 25); cf. TRIJUEQUE, 2003c: p. 36-39.

⁶² BARCELÓ, 1947: p. 258-259; *Els castells...*, 1991: vol. 2, p. 688-690; BADIA, 1977: vol. 1, p. 254-256; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 228-230. Existeix un inventari dels béns mobles trobats al castell de Vila-romà l'any 1328 quan el bisbe Gastó de Montcada va iniciar el seu episcopat; cf. BATLLE, 1947: p. 149-151.

⁶³ TRIJUEQUE, 1991. Estudis anteriors assenyalaven que el palau reial es trobava al Pedró; cf. PLA CARGOL, 1953: p. 184; BADIA, 1977: vol. 1, p. 252; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 59.

⁶⁴ L'indret de *Palau*, documentat el 1287, durant el segle XIV i després, es trobava sobre les restes d'una antiga vil·la romana; cf. TRIJUEQUE, 2000d: vol. 2, p. 89.

originària del nom, *Palamors*, amb els noms de *Matamors* –riera del Pla de l’Estany– i de *Riumors* i considera que el topònim de Palamós provindria de *palus* –aiguamolls– i d’*humoris* –humitats.⁶⁵

Abans d’acabar d’avaluar les tres possibles localitzacions del *Castell Maur*, pot ser d’interès eixamplar l’anàlisi i tenir en compte l’evolució dels termes dels dos castells citats el 1063. En efecte, el text estudiat esmenta que els dos castells disposaven dels seus *terminis et affrontacionibus*, la qual cosa era molt corrent al segle XI en què es va organitzar una nova estructura territorial superposada, tot i que no de forma completa, a les parròquies.⁶⁶ En aquest cas, però, els districtes dels castells de Sant Esteve i del castell Maur se superposaven a la delimitació parroquial, en aquest cas, la de la parròquia de Santa Eugènia de Vila-romà. Tal com hem assenyalat en pàgines anteriors, als segles XIII i XIV també existien dos castells dintre l’actual municipi de Palamós i cadascun tenia el seu terme propi: el de Sant Esteve, a l’interior del qual el 1277 es va instal·lar el port de Palamós, i el de Vila-romà, que podria haver succeït al territori del Castell Maur. La divisió castral del territori es reproduïa a les aigües costaneres, la qual cosa, com que el 1063 s’afirma que els dos castells estaven prop del mar, podria recollir alguna supervivència dels termes dels castells del segle XI. Comencem, però, pel punt d’arribada: el Llibre Verd dels Feus del bisbe de Girona, de l’any 1362, recull amb precisió com es repartien els delmes del corall i dels peixos que es pescaven al litoral baixempordanès (cf. Apèndix 3). Així, descobrim que els castells de Begur, Esclanyà, Palafrugell i Calonge eren la base per a la percepció d’aquests delmes.⁶⁷ En canvi, el

⁶⁵ COROMINES, 1989-1997: vol. 6, p. 128-131.

⁶⁶ Un bon exemple de la situació és el castell de Sant Sadurní, que l’any 1102 limitava amb els termes dels castells veïns de Monells i Cruïlles, però també amb les parròquies de Madremanya, Santa Àgata, Santa Pellaia, Sant Cebrià de Lledó i Sant Cebrià dels Aills; cf. ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 95 (1102.03.09; MARQUÈS, 1984b: n. 9).

⁶⁷ A la parròquia i al terme del castell de Begur, el delme del corall i dels peixos es dividia entre el senyor del castell –probablement, Blanca de Begur– i el noble Gilabert de Cruïlles; al terme del castell d’Esclanyà el delme quedava repartit, per meitats iguals, entre el senyor d’Esclanyà i el prior de Santa Anna de Barcelona, titular del castell de Palafrugell; al terme de Palafrugell, el delme se’l quedaven els senyors d’Esclanyà i Palafrugell; i a Calonge, el senyor del castell, Berenguer de Cruïlles, obtenia tot el delme dels peixos del terme del castell calongí; cf. ADG, Mitra, Llibre Verd dels feus, f. 47v-49r i f. 51r-52r (1362...). Des de l’any 1360 Gilabert de Cruïlles havia adquirit la jurisdicció dels castells i llocs de Begur, Esclanyà i Regencós, però al castell de Begur hi havia uns altres senyors, castllans segurament, el cap dels quals era Blanca de Begur; cf. MALLORQUÍ, 2004: p. 25-26. A Esclanyà, mentre el castell era propietat dels senyors de Cruïlles i Peratallada, la parròquia era sufragània de la de Palafrugell, la qual cosa devia fer que el prior de Santa Anna, senyor de Palafrugell, obtingués una part del delme de mar d’Esclanyà; cf. MALLORQUÍ, 2004: p. 26-27. Als segles medievals Torroella de Mont-ras no tenia accés al mar; fa cent anys, els palafrugellenes van vendre a Mont-ras el sector de costa entre cap de Planes i cap Roig; cf. TRIJUEQUE, 1999a: p. 13.

sector litoral corresponent a la parròquia de Santa Eugènia estava subdividit en tres sectors a l'hora de la recapta del delme:⁶⁸

- el sector intermedi corresponia al *mari de Palamós, scilicet in plagia uocata ça Foscha*, el senyor del castell de Sant Esteve, el ciutadà barceloní Pere Pallarès, que el tenia en feu del rei d'Aragó, obtenia el delme de la manera següent: un quarter de cada peix de tall i dos sous per any de cada barca que hi pesqués encara que fos un sol dia;⁶⁹

- els altres dos sectors depenien del castell de Vila-romà: el primer començava *in plagia que proceditur de loco uocato Auguet usque ad muros de Palamors* i estava sotmès al bisbe de Girona, el qual, com a senyor del castell de Vila-romà, obtenia el delme dels peixos que s'hi pescaven;⁷⁰ en el segon sector, que anava *de termino uocato Castel usque ad terminum castris de Palafrugello*, també era el bisbe de Girona, i senyor de Vila-romà, qui es quedava amb el delme i qui obtenia un diner per cada sou dels beneficis del peix venut per pescadors forasters i la meitat del peix venut pels habitants de les parròquies de Vila-romà i Vall-llobrega.⁷¹

Aquest repartiment del litoral palamosí entre dos castells diferents podria tenir l'origen en una primitiva divisió entre els termes del castell de Sant Esteve i del castell Maur. Així, el primer tindria com a territori el mateix tram costaner que anava de la vila de Palamós fins a la platja de Castell, i l'altre disposaria dels dos trams de litoral que al segle XIV pertanyien al castell de Vila-romà.

En resum, tenim tres possibles localitzacions de l'antic Castell Maur, totes a l'interior del terme de Santa Eugènia de Vila-romà. En primer lloc, l'indret de Castell té alguns punts a favor: l'existència de restes ibèriques que devien ser perfectament visibles a l'edat mitjana, la permanència toponímica del nom de Castell, la seva ubicació al costat del mar i la pertinença al terme de l'antic castell de Vila-romà i no al de

⁶⁸ ADG, Mitra, Llibre Verd dels feus, f. 50r-51r (1362...).

⁶⁹ Encara que el Llibre Verd només es refereixi a la platja de la Fosca, el *mari de Palamós* anava des dels murs de la vila de Palamós fins al començament de la platja de Castell, incloent, és clar, la platja de la Fosca; cf. BARCELÓ, 1947: p. 258-259.

⁷⁰ El lloc anomenat *Auguet* deu correspondre a la desembocadura de la riera dels Huguets, que fa de limit entre Calonge i Palamós i que, abans que fos desviada, seguia l'actual carrer del Mar fins a la platja; els murs de Palamós es trobaven a l'actual avinguda Onze de Setembre; cf. TRIJUEQUE, 2000a: p. 20, i 2000d: vol. 2, p. 67. Això significa que l'actual platja gran de Palamós era del terme del castell de Vila-romà i, de fet, va ser establerta l'any 1735 pel bisbe, senyor de Vila-romà, a l'ajuntament de Palamós, que hi promogué el barri de l'Arenal o Eixample; cf. AHG, Notarial, Palamós, vol. 434 (1817.02.05).

⁷¹ L'indret anomenat *Castell* correspon, amb tota seguretat, a l'actual platja de Castell i al punt on hi ha el poblat ibèric del mateix nom; així, el territori comprès entre Castell i el cap de Planes, on començava el terme de Palafrugell primer i de Mont-ras després, pertanyia al terme del castell de Vila-romà; cf. TRIJUEQUE, 2000d: vol. 1, p. 30-32.

Sant Esteve; cal dir, no obstant, que no s'han identificat restes materials correspondents al període medieval en aquest indret, tot i les diverses campanyes d'excavació que s'hi han realitzat. En segon lloc, el castell de Vila-romà té a favor l'existència de murs amb *opus spicatum* del segle X, la possibilitat que el topònim de Castell Maur del segle XI hagués estat substituït pel de castell de Vila-romà al segle XII i el fet que disposava de termes propis separats del terme del castell de Sant Esteve; ara bé, també té alguns punts en contra: la llunyania del mar i la manca d'excavacions arqueològiques que permeten contrastar les minses dades documentals. Finalment, la tercera possibilitat que contemplem, que el Castell Maur es trobi al mateix indret on al segle XIII es va aixecar el palau reial de Palamós, té al seu favor la seva situació ran de mar i en contra la destrucció de les seves restes –l'any 1543 els turcs van enrunar el palau reial– i la pertinença al terme del castell de Sant Esteve; en relació amb la toponímia, els indicis són contradictoris segons si acceptem que Palamós prové de *Palatium Mors* –i aquest, al seu torn, de Castell Maur–, o bé si creiem que deriva de *Palus Humoris*, com creia Joan Coromines. Davant d'aquestes possibilitats, ens decantem per acceptar com a més probable, pel fet de tenir més punts a favor i menys en contra, la hipòtesi que el Castell Maur correspon a les actuals restes del poblat de Castell. De totes maneres, caldrà estar atent a noves descobertes arqueològiques i documentals que podran matisar o corregir radicalment la interpretació que realitzem en aquestes pàgines.⁷²

2. EL MONESTIR DE SANT PERE DE GALLIGANTS AL SEGLE XI

A part de les informacions inèdites sobre el territori de Palamós al segle XI, el pergamí del 1063 aporta una petita escaleta de llum sobre els primers temps del monestir gironí de Sant Pere de Galligants, fins ara excessivament obscurs. A la vegada, el text proporciona dades fermes sobre l'abat del cenobi l'any 1063 i sobre l'origen de les possessions de Sant Pere de Galligants a la zona de Palafrugell i Palamós.

La incertesa de la fundació i dels primers temps del monestir de Sant Pere de Galligants ha incentivat la imaginació dels estudiosos, des de Francesc Monsalvatje, que considerava que el monestir havia estat fundat per Carlemany al segle IX, fins a Josep Calzada, que, basant-se en

⁷² En aquest sentit, pot resultar molt productiva la comparació dels topònims estudiats amb les fonts àrabs. Un text d'Ibn Hayyan es refereix a una expedició musulmana en terres del comtat d'Empúries perquè recull el topònim de Palát Marínan; cf. Bramon – Lluch, 2000; p. 63 i p.69. Aquest nom podia estar relacionat amb Castell Maur i qui sap potser amb el mateix Palamós. La recerca està oberta.

un pergami de l'any 988,⁷³ només s'arriscava a considerar que el comte Borrell de Barcelona, que governà entre el 947 i el 992, havia tingut un paper determinant en la fundació del cenobi i que Wigo n'hauria estat el primer abat.⁷⁴ La publicació de diversos aplecs documentals de les terres gironines ha permès afegir quatre documents del darrer quart del segle X als tres que ja conceixia Josep Calzada quan va escriure la monografia sobre Sant Pere de Galligants el 1983. Així, sabem que el monestir de Sant Pere va rebre diverses deixes pietoses consignades en els testaments de Guadamir el 976, de Guilmon el 986, del comte Borrell de Barcelona el 993 i d'Aviernà senyora de Cervià el 998; a més, gràcies a les donacions de la difunta Ermengars el 988 i del difunt Sentolf l'any 1000 i a la venda efectuada per Trotil·la el 990 el monestir va obtenir béns situats sobretot a Santa Eugènia, a Salt i al pla de Girona, però també als llocs de Canelles i un mas i un alou a Palafrugell.⁷⁵ Ara bé, el pergami de l'any 1063 afirma amb claredat que l'alou on es trobaven els castells de Sant Esteve i Maur pertanyia al monestir de Sant Pere de Galligants *sicut Suniarius condam comes dederat domino Deo et monasterio Sancti Petri supranotati* (cf. Apèndix 1). Això faria recular la data de la fundació del monestir de Sant Pere de Galligants fins a la primera meitat del segle X, perquè el comte Sunyer va regir els comtats de Barcelona i de Girona entre els anys 911 i 947.⁷⁶ Si fos així, a més, es confirmaria la suposició que el monestir de Galligants ja existia l'any 949, quan es mencionen, a Domeny, unes terres de Sant Pere –*terra Sancti Petri*– com a afrontacions d'uns béns que van ser cedits al bisbe.⁷⁷

La segona dada important del text del 1063 sobre Sant Pere de Galligants és la confirmació que, en aquest moment, n'era abat Oliba, fins ara només documentat l'any 1067 com a marmessor del testament de Bonfill Donuç i el 1068 participant en el concili celebrat a Girona presidit pel

⁷³ ACG, pergami n. 25 (988.11.03; MARTÍ, 1997: n. 131).

⁷⁴ El mateix Josep Calzada ha recollit aquestes diverses hipòtesis en la seva monografia sobre el monestir de Galligants; cf. CALZADA, 1983: p. 35-39 i p. 108.

⁷⁵ ACG, *Transumpta Instrumentorum*, f. 97v-99v (976.01-05...); SOBREQÜÉS-RIERA-ROVIRA-ORDEIG, 2003: n. 435); pergami n. 25 (988.11.03; MARTÍ, 1997: n. 131), pergami s. n. (990.03.09; MARTÍ, 1997: n. 132) i pergami s. n. (1000.01.31; MARTÍ, 1997: n. 151); Arxiu Capitular de Vic (ACV), calaix 6, pergami n. 170 (986.10.12; UDINA, 1984: n. 26); Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (ACSU), *Liber Dotaliorum Ecclesie Urgellensis*, n. 194 (993.09.24; MARCA, 1688: n. 141); Arxiu de l'Abadia de Montserrat (AAM), Sant Pere de Galligants, pergami n. 1 (998.12.30; UDINA, 1984: n. 52).

⁷⁶ En aquest sentit, convé recordar que el mateix Sunyer posseïa drets sobre el territori dels volts de Palamós: l'any 945 va donar a la seu de Girona uns alocs situats al terme de Calonge; cf. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 46ab (945.04.16; MARQUÈS, 1993: n. 45).

⁷⁷ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 72-74 (949.03.01; MARQUÈS, 1993: n. 47).

llegat pontifici Hug Càndid, pels comtes de Barcelona i per diversos bisbes de la província Narbonesa.⁷⁸ Cal dir, però, que l'any 1071 el mateix abat Oliba, juntament amb els monjos de Sant Pere de Galligants, va donar al monestir de Santa Maria de Cervià els aous que van ser del difunt Ermengol de Petrarua situats al terme de Cervià.⁷⁹

Per acabar, el pergami del 1063 planteja alguns interrogants sobre l'origen i l'evolució de les possessions del monestir de Sant Pere de Galligants al litoral del Baix Empordà. En efecte, gràcies a la donació efectuada pels marmessors d'Ermengars l'any 988, el cenobi gironí va rebre un mas que havia estat del vescomte Ennegó situat *in ... loco que vocant Torrezella, in Palacio Frugelli*, amb el clos, una altra casa, les figueres i les vinyes que pertanyien al mas; cinc anys després, el 993 el comte Borrell va acabar de donar a Sant Pere de Galligants la resta de l'alou de Palafrugell que havia estat del vescomte Ennegó.⁸⁰ Des d'aleshores, el domini de Sant Pere de Galligants als volts de Palafrugell i de Mont-ras es va anar consolidant: diverses escriptures del segle XIII, conservades en l'arxiu del monestir de Sant Pere de Galligants, així ho confirmen.⁸¹ De totes maneres, el domini més important es devia trobar a la vila de Llofriu: l'any 1205 l'abat Dalmau va establir a Pere Benet la batllia dels drets que el monestir rebia i que ja havien tingut el pare i l'avi de l'establert;⁸² i entre els anys 1350 i 1351 van capbrevar al monestir de Galligants onze habitants de Llofriu.⁸³ A més, el monestir de Sant Pere de Galligants tenia el dret de capellania sobre la

⁷⁸ ACG, pergami n. 77 (1067.11.27; BLANCO, 1991: n. 9); *Cortes...*, 1890-1920: vol. 1, p. 46-48 (1068...); cf. CALZADA, 1983: p. 41 i p. 108; *Catalunya...*, 1991: vol. 5, p. 153-154.

⁷⁹ ACA, Monacals, Santa Maria de Cervià, pergami n. 319 (1071.01.30; TO, 1991: n. 22).

⁸⁰ ACG, pergami n. 25 (988.11.03; MARTÍ, 1997: n. 131); ACSU, *Liber Dotaliorum Ecclesie Urgellensis*, n. 194 (993.09.24; MARCA, 1688: n. 141). El monestir de Sant Pere de Galligants també va rebre unes cases, corts, horts, terres i altres béns situats al lloc de *Canellas*, que podria correspondre a l'indret de *Canyelles*, situat al terme de Mont-ras, a banda i banda de la riera de Canyelles, que desemboca a l'Aubi, entre Ermedàs i Vila-romà; cf. TRIJUEQUE, 2000a: p. 17-18.

⁸¹ Hi ha alguns establiments efectuats per Guillem de Torroella, la seva muller Ramona de Pomars i el seu fill Guillem, els descendents dels quals degueren cedir a Sant Pere de Galligants els seus drets i les seves escriptures; cf. ACA, Monacals, Sant Pere de Galligants, rotlle 32, pergami n. 1 (1237.12.13), pergami n. 3 (1242.11.27) i pergami n. 90 (1247.11.04?). Altres escriptures corresponen a transaccions entre pagesos; cf. ACA, Monacals, Sant Pere de Galligants, rotlle 35, pergami n. 92 (1248...) i rotlle 32, pergami n. 4 (1249.03.31), pergami n. 5 (1254.11.27), pergami n. 9 (1282.11.25) i pergami n. 8 (1291.02.14).

⁸² ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 1023, pergami n. 55 (1205.01.14).

⁸³ Els declarants són Jaume Martí, Bernat Guerau, Guillem Soler, Ramon Murtra, Bernat Clement, Pere Riba, Bernat Boscà, Guillema Englesa, Ripoll Campissoll, Sibília vídua de Ramon de Noguera i Dolça vídua de Guillem Ponç, tots de Llofriu; cf. ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 1023, pergamins n. 54, n. 56, n. 57, n. 58, n. 59, n. 60, n. 61, n. 62, n. 63, n. 64 i n. 65a (1350-1351).

parròquia de Palafrugell i les seves sufragànies d'Esclanyà, Llofriu i Torroella de Mont-ras, a canvi del qual obtenia una sisena part del delme de tot aquest extens territori.⁸⁴

Mentre els dominis de Sant Pere de Galligants al sector de Palafrugell es mantenien des del segle X al XIV, a la zona veïna de Vila-romà i Palamós l'evolució és ben diferent. A part del document del 1063, que indica que el monestir havia obtingut al segle X importants drets sobre el litoral palamosí, gairebé no es tenen més dades a partir d'aleshores. En realitat, l'any 1315, segons el capbreu del 1315, els abats de Sant Pere de Galligants només conservaven drets sobre unes poques vessanes de terra, entre les quals hi havia el clos de Pere de Colls, de Vila-romà.⁸⁵ La supervivència d'aquests drets fins al segle XIV podria ser un indicatiu que el monestir de Sant Pere hi havia tingut possessions i drets en el passat, la qual cosa encaixaria amb el document del 1063 sobre els castells de Sant Esteve i Maur. Però la manca de més dades sobre aquest patrimoni entre els segles XI i XIV i l'escàs valor del patrimoni de Sant Pere a la zona de Vila-romà al segle XIV posen en entredit aquesta hipòtesi d'evolució; a més, el fet que sigui el monestir de Sant Feliu de Guíxols el que controlava les capellanies de Vall-llobrega i Vila-romà⁸⁶ hi afegeix encara més interrogants. Per això, amb totes les dades disponibles, proposem una explicació que caldrà posar a prova de futures investigacions: en un principi, a la primera meitat del segle X, el comte Sunyer hauria confiat al monestir de Sant Pere de Galligants l'organització del poblament del litoral palamosí, però no se'n degué sortir favorablement; per això, és possible que aquesta tasca hagués estat traspassada al monestir de Sant Feliu de Guíxols que l'any 968 va obtenir l'alou de Vall-llobrega en un precepte carolingi; a mitjan segle XI, l'abat de Sant Pere de Galligants, aprofitant que en el seu arxiu es conservava la primitiva donació del comte Sunyer, va aconseguir que una família feudal, els fills d'Otger Gaufred, reconeguessin que l'alou format pels castells de Sant Esteve i Maur, situats a la parròquia de Santa Eugènia, pertanyien al monestir de Sant Pere de Galligants; l'intent, però, hauria fallat perquè el monestir gironí no va aconseguir consolidar-hi cap domini de manera estable i duradora. En aquest sentit, seria capital poder aclarir en el futur quina va ser l'evolució de la senyoria del castell de Sant Esteve entre el segle XI i el XIII, abans que fos venuda al rei Pere II. De moment, podem imaginar

⁸⁴ ADG, Mitra, Llibre Verd dels feus, f. 48v-49r (1362...).

⁸⁵ TRIJUEQUE, 1999b: vol. 1, p. 24, i 2003a: p. 31.

⁸⁶ ADG, Mitra, Llibre Verd dels feus, f. 50r-51r (1362...).

que alguns senyors feudals s'haurien apropiat dels antics dominis del monestir gironí, o bé que s'hauria produït una permuta entre els abats de Galligants i alguns nobles laics.⁸⁷

3. ELS SENYORS DE MONELLS AL SEGLE XI

En el text del 1063, a part de l'abat Oliba de Sant Pere de Galligants, apareixen citats altres personatges, els més coneguts dels quals validen completament la datació del document. Per exemple, el notari que el va escriure i signa al final, Pere Blidger, va redactar moltes escriptures vinculades amb la seu de Girona i altres institucions eclesiàstiques entre els anys 1064 i 1068, a més, va ser marmessor en un testament de l'any 1067 i testimoni en una escriptura de l'any 1072 i degué morir el 1099, quan va redactar testament.⁸⁸ I, entre els testimonis que van presenciar l'acte, al costat d'Arnau Ramon, de Joan, del levita Guillem i del clergue i jutge Pere, sobresurten els noms de personatges més coneguts i poderosos: la comtessa Almodis, el vescomte Ponç i Umbert Odó, senyor del Montseny.

Almodis, casada amb el comte Ramon Berenguer I l'any 1052, va ocupar el lloc en la vida política de les terres de Girona que durant tota la primera meitat del segle XI havia correspost a la comtessa Ermessenda, la qual, de fet, li va jurar fidelitat l'any 1052 i li va cedir el castell de Solterra entre el 1057 i el 1058. La comtessa Almodis, al llarg del seu govern al costat del comte Ramon Berenguer I, entre el 1052 i el 1071, va rebre el jurament de fidelitat de molts magnats gironins que controlaven les fortaleses de la ciutat de Girona i els castells de Solterra, Farners, Mala-

⁸⁷ Potser el fet que, entre els documents de Sant Pere de Galligants, figuri un acord del 1199 entre els germans Guillem i Bernat Gausbert sobre el repartiment del seu domini de la vila de Torroella –de Mont-ras– i d'Ermedans, juntament amb altres escriptures posteriors, podria fer pensar en un canvi dels drets de Sant Pere sobre les terres de Vila-romà pels de la zona de Mont-ras; cf. ACA, Monacals, Sant Pere de Galligants, rotlle 32, pergami n. 12b (1199.11.18). De moment, però, tot és massa hipotètic.

⁸⁸ ACG, pergami n. 64 (1064.01.27; BLANCO, 1991: n. 8), pergami n. 65 (1064.01.29; MARTÍ, 1997: n. 298), pergami n. 66 (1064.02.15; RIUS, 1928: n. 7), pergami n. 71 (1064.09.29; MARQUÈS, 1993: n. 130), pergami n. 70 (1065.06.16 MARTÍ, 1997: n. 315), pergami n. 75 (1065.10.10; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 12, n. 29), pergami n. 76 (1068.02.15; MARTÍ, 1997: n. 330), pergami n. 77 (1067.11.27; BLANCO, 1991: n. 9) i pergami n. 79 (1072.06.14; MARTÍ, 1997: n. 346); ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 47 (1064.05.07; MARTÍ, 1997: n. 306), pergami n. 83 (1064.07.08; MARQUÈS, 1984b: n. 6) i pergami n. 48 (1064.07.15; MARQUÈS, 1984b: n. 7); ACG, Llibre Gran de la Sagristia Major, f. 5v-6r (1067.03.26; MARTÍ, 1997: n. 328); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 17, pergami n. 411 (1068.12.29; FELIU-SALRACH, 1999: n. 734); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 275-276 (1099.09.25; MARTÍ, 1997: n. 478) i f. 199-200 (1100.05.28; MARQUÈS, 1993: n. 183).

vella, Blanes, Fornells, Tudela, Palau-sator, Pals, Palafrugell i Begur; a la vegada, la comtessa Almodis també va participar o va propiciar algunes convinençes i acords entre poderosos senyors gironins sobre l'alou de Solius i els castells de Finestres i Colltort el 1057, sobre l'església de Celrà el 1061, sobre els dominis comtals de Palafrugell el 1062 i sobre el castell de Cervià el 1069.⁸⁹ La documentació de la catedral de Girona també recull la presència de la comtessa Almodis en nombroses ocasions: el 1064 actuà de marmessora del testament del cabiscol Ponç, va ser present a la consagració de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries i va donar a la catedral l'alou de Vallpregona; l'any següent actuà de testimoni en el testament del canonge Guillem Guifré i el 1068 va presidir el concili celebrat a la catedral de Girona.⁹⁰

El segon personatge rellevant que presencià l'acte del 1063 és el vescomte Ponç –o Ponç Guerau–, que governà el destí de la casa vescomtal de Girona o de Cabrera durant la segona meitat del segle XI. En diverses ocasions va jurar fidelitat als comtes de Barcelona Ramon Berenguer I i Almodis per diversos castells, entre els anys 1050 i 1076, i els va retornar l'església de Sant Feliu de Celrà el 1061; el vescomte Ponç també va ser present en l'evacuació judicial dels béns del cabiscol Ponç l'any 1064 i va promoure la consagració del monestir de Sant Salvador de Breda el

⁸⁹ ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 12, pergami n. 162 (1055.03.21; FELIU-SALRACH, 1997: n. 448); carpeta 13, pergami n. 203 (1057.05.07; FELIU-SALRACH, 1999: n. 490); carpeta 14, pergami n. 268 (1061.09.10; FELIU-SALRACH, 1999: n. 573), pergami n. 269 (1061.10.28; FELIU-SALRACH, 1999: n. 574) i pergami n. 273 (1062.04.25; FELIU-SALRACH, 1999: n. 578); carpeta 15, pergami n. 316 (1065.04.08; FELIU-SALRACH, 1999: n. 631); carpeta 19, pergami n. 41 (1057...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 505) i pergami n. 31 (1057.10.04 ca.; FELIU-SALRACH, 1999: n. 499); carpeta 20, pergami n. 63 (1052-1058.03.01; FELIU-SALRACH, 1999: n. 516), pergami n. 57 (1052-1071...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 773) i pergami n. 167 (1052-1071.10.16; FELIU-SALRACH, 1999: n. 817), i carpeta 22, pergami n. 154 (1052...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 411), pergami n. 168 (1052-1058...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 533), pergami n. 158 (1052-1071.10.16; FELIU-SALRACH, 1999: n. 812), pergami n. 159 (1057-1058...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 534), pergami n. 204 (1057-1058...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 537) i pergami n. 196 (1062...; FELIU-SALRACH, 1999: n. 602); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, sense data, pergami n. 155 (1053-1071...; MARTÍ, 1997: n. 342) i pergami n. 418 (1069.06.23; TO, 1991: n. 19); ACA, Cancelleria, Liber Feudorum Maior, f. 443 (1053-1071...; MIQUEL, 1945-1947: n. 435).

⁹⁰ ACG, pergami n. 66 (1064.02.15; RIUS, 1928: n. 7), pergami n. 71 (1064.09.29; MARQUÈS, 1993: n. 130) i pergami n. 75 (1065.10.10; VILLANUEVA, 1803-1852; vol. 12, n. 29); ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 47 (1064.05.07; MARTÍ, 1997: n. 306), pergami n. 83 (1064.07.08; MARQUÈS, 1984b: n. 6) i pergami n. 48 (1064.07.15; MARQUÈS, 1984b: n. 7); ACG, Resumen i reflexions del senyor don Francesc Aparici sobre confins decimals de Castelló, f. 6v-7r (1064.09.09; MARQUÈS, 1976: n. 14); ACA, Cancelleria, Còdex de la casa reial n. 6, f. 38v (1068...; *Cortes...*, 1890-1920: vol. 1, p. 46-48).

1068; encara vivia quan, entre el 1093 i el 1105, va signar una convenença amb el bisbe de Girona Bernat Umbert.⁹¹ Precisament aquest bisbe era un dels fills d'Umbert Odó, el tercer personatge important esmentat en el text de l'any 1063. Segons Pons i Guri, era fill d'Odó Vivas i senyor de les Agudes i del Montseny, es va casar abans de l'any 1045 amb Sicardis, filla dels vescomtes de Girona i senyora de Lloret. Umbert Odó formava part del seguici de la comtessa Ermessenda, de qui va ser amic i marmessor testamentari, i després figurava sovint entre els magnats de la cort del comte Ramon Berenguer I i Almodis fins l'any 1071, en què probablement ja havia mort.⁹² En resum, la presència de la comtessa Almodis, del vescomte Ponç Guerau de Cabrera i del magnat Umbert Odó en el pergami del 1063, a part de conferir transcendència a l'acte signat, acaba de confirmar la validesa i l'autenticitat d'aquest text inèdit.

La qüestió més important, però, és identificar bé els personatges que protagonitzen la donació dels dos castells palamosins a Sant Pere de Galligants: els germans Otger Gaufred, Pere Gaufred, Arnau Gaufred, Udaldard Gaufred i Bernat Gaufred. Aquesta família, si hem de fer cas a la lletra del pergami, s'havia apropiat dels drets sobre el castell de Sant Esteve i el castell Maur que corresponien a l'abat de Sant Pere de Galligants des del segle X. De totes maneres, és possible que hagués existit un llinatge senyorial amb residència al primer castell: l'any 1019, entre els testimonis presents en el judici al comte Hug d'Empúries per la possessió injusta de l'alou d'Ullastret, hi figura *Guillielmo de Sancto Stephano*, possible senyor o feudatari que ja vivia al castell de Sant Esteve.⁹³ Es tracta, sense dubte, d'un dels magnats del Baix Empordà que figura al costat dels avantpassats dels senyors de Monells, Púbol i Begur: *Audegario de Mulinello*, *Gifredo de Mulinello*, *Raimundo de Pubalo* i *Arnusto de Bigurio*. Però de Guillem de Sant Esteve, no en sabem res més.

⁹¹ ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 20, pergami n. 51 (1052-1058.03.01; FELIU-SALRACH, 1999: n. 517), carpeta 22, pergami n. 158 (1052-1071.10.16; FELIU-SALRACH, 1999: n. 812), i carpeta 14, pergami n. 268 (1061.09.10; FELIU-SALRACH, 1999: n. 573); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, sense data, pergami n. 206 (1050-1076...; MIQUEL, 1945-1947: n. 404); ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 83 (1064.07.08; MARQUÈS, 1984b: n. 6); Biblioteca del Palau de Peralada (BPP), fons de Breda, pergami s. n. (1068.10.04; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 14, n. 16); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 152b (1093-1105...; MARQUÈS, 1993: n. 196).

⁹² PONS GURI, 1992: p. 352-353. De fet, Umbert Odó figura l'any 1061 al costat d'Otger Gaufred com a testimoni de la cessió de l'església de Celrà pel vescomte Ponç de Cabrera al comte Ramon Berenguer I; cf. ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 14, pergami n. 268 (1061.09.10; FELIU-SALRACH, 1999: n. 573).

⁹³ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 20a-23a (1019.08.26; MARQUÈS, 1993: n. 77).

Ara bé, el fet que el pergami del 1063 reculli amb claredat que Otger Gaufred, Pere Gaufred, Arnau Gaufred, Udalard Gaufred i Bernat Gaufred eren germans –*fratres*– i compartien el mateix cognom patronímic ens ajuda a entendre moltes coses de l'origen i evolució d'un llinatge senyorial fins ara tan poc conegut com important i poderós, els senyors de Monells (cf. Apèndix 4).⁹⁴ La pista clau ens la dona el nom del primer dels germans en el text del 1063, *Odgerius Gaucfredi de Munels*, que es pot vincular amb l'Otger de Monells citat l'any 1019 en el judici d'Ulastret i el 1027 quan, amb la seva muller Tresgòncia i el seu fill Gausfred, va donar a la seu gironina un alou situat al Mercadal de la ciutat de Girona.⁹⁵

Gaucefredus Audegario, fill d'Otger de Monells i Tresgòncia, seria el pare dels cinc germans esmentats el 1063. El seu nom figura el 1035 en el testament de Gilabert, senyor de Cruïlles. Aquest el designà senyor seu i li demanà, tal com va fer amb Gausfred Bernat, el vescomte Guerau de Cabrera, el bisbe Pere de Girona i el comte Ramon Berenguer I de Barcelona, que protegís la seva família i els seus béns; el 1052, amb el seu fill Bernat Gausfred, va evacuar l'alou de Toveda i el de Fanals al monestir de Sant Feliu de Guíxols.⁹⁶ Encara el 1065 *Gaucfredo Odegarii de Munels* és esmentat en el testament del clergue Guillem Guifré, però podia tractar-se d'una confusió amb el seu fill Otger Gaufred, que actua en aquests mateixos anys.⁹⁷

En efecte, Otger Gausfred de Monells figura en diversos documents de la dècada de 1060: el 1061 va signar en la donació que la seva probable àvia, Tresgòncia, va efectuar a la seu de Girona i va ser present en la convinença entre el vescomte Ponç Guerau i el comte Ramon Berenguer I sobre l'església de Celrà; el 1064 el cabiscol Ponç, en el seu testament, va deixar sis unces d'or a la seu que li devia Tresgòncia, vídua d'Otger de Monells, garantides sobre una coromina situada prop de l'església de

⁹⁴ A partir del segle XII, tot i que les dades no són moltes, ja es pot resseguir amb prou fiabilitat el llinatge dels senyors de Monells; cf. MALLORQUÍ, 1999: p. 41-43.

⁹⁵ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 336ab (1027.06.10; MARQUÈS, 1993: n. 83). Tresgòncia va rebre el 1040 una deixa testamentària d'Adelaida i, probablement, s'hauria casat en segones núpcies amb Vives, pare d'Amat Vives, senyor de Sant Sadurní, que el 1052 va jurar fidelitat al bisbe de Girona; el 1061 Tresgòncia va donar a la seu de Girona unes terres i una vinya situades a Sant Sadurní i, finalment, el 1083, va obtenir una quantitat de forment gràcies al testament del clergue Gualter. Els documents es troben a: ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 277a-278a (1040.06.11; MARQUÈS, 1993: n. 102), f. 156b-157a (1052.02.07; MARQUÈS, 1993: n. 111) i f. 221b-224a (1083.07.01; MARQUÈS, 1993: n. 154); ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 105 (1061.10.10; MARQUÈS, 1984b: n. 3).

⁹⁶ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 124b-126b (1035.04.07; MARQUÈS, 1993: n. 92); ADG, Sant Feliu de Guíxols, calaix 3, lligall 2, n. 1 (1052.12.16; BLANCO, 1991: n. 5).

⁹⁷ ACG, pergami n. 75 (1065.10.10; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 12, n. 29).

Sant Sadurní, que passaria a ser de la seu de Girona si *Odegarius nepos eius aut aliquis ex fratribus suis noluerint redimere*.⁹⁸ Existeix una menció més tardana, de l'any 1098, a un Otger Gausfred, que tenia un feu per Bernat Gausfred;⁹⁹ aquesta notícia, però, és més dubtosa perquè aquest Bernat Gausfred o bé era fill de Gausfred Vidal de Pals o bé el germà del mateix Otger Gausfred de Monells. A més, en aquests anys, ja actuava Ramon Otger de Monells –fins ara el primer senyor de Monells de qui teníem dades clares–, que va signar una convinença entre el bisbe i Berenguer Guillem sobre els alous de Mollet i Jafre el 1086, que va rebre, com a capellà –aparentment de l'església de Sant Gregori– una deixa de dos sous de plata el 1094 i, sobretot, que el 1102 va pactar amb el comte Ramon Berenguer III, de Barcelona, el trasllat del mercat d'Anyells al costat dels murs del castell de Monells.¹⁰⁰

Sobre els altres germans d'Otger Gausfred citats el 1063, les notícies que en tenim coincideixen també en els anys de la dècada de 1060. Pere Gausfred és citat com a abat de Sant Feliu de Guíxols l'any 1067 en el testament de Bonfill Donuç; en canvi, en d'altres ocasions no s'esmenta aquest càrrec: el 1064 el cabiscol Ponç va deixar la seva millor mula a sis clergues de la seu de Girona entre els quals hi havia Pere Gausfred i el 1075 el bisbe Bernat Bernat de Carcassona va deixar un mul i l'ensellament al seu nebot Bernat Gausfred que havien de romandre en batlliu del seu germà Guillem mentre no vingués un altre germà seu, de nom Pere.¹⁰¹

Arnau Gausfred va signar com a testimoni en diverses ocasions: el 1065 en el testament del canonge Guillem Guifred, el 1074 en la permuta de béns situats a Mollet, Flaçà, Bordils i Sant Martí Vell entre Ramon Guillem de Provençera i el bisbe Berenguer de Girona, i el 1085 en la convinença del castell de la Bisbal entre Oliver Guillem i el mateix bis-

⁹⁸ ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 105 (1061.10.10; MARQUÈS, 1984b: n. 3) i pergami n. 47 (1064.05.07; MARTÍ, 1997: n. 306); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, carpeta 14, pergami n. 268 (1061.09.10; FELIU-SALRACH, 1999: n. 573); ACG, pergami n. 66 (1064.02.15; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 12, n. 28).

⁹⁹ ACG, pergami n. 125 (1098.10.29; BLANCO, 1991: n. 12).

¹⁰⁰ ACG, pergami n. 102 (1086.11.30; MARTÍ, 1997: n. 401) i pergami n. 114 (1094.04.06; MARTÍ, 1997: n. 453); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer III, pergami n. 76 (1102.02.08; MALLORQUÍ, 1999: n. 1).

¹⁰¹ ACG, pergami n. 66 (1064.02.15; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 12, n. 28) i pergami n. 77 (1067.11.27; BLANCO, 1991: n. 9); ADG, Mitra, calaix 17, pergami n. 47 (1064.05.07; MARTÍ, 1997: n. 306); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 289-291 (1075.01.31; MARQUÈS, 1993: n. 143). També s'ha identificat l'abat Pere Gausfred com a monjo de Sant Feliu de Guíxols present el 1052 en l'acta de benedicció de l'abat Arnau, antecessor seu; cf. ZARA-GOZA, 1982: p. 17; CERVERA, 1984: p. 24; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 266.

be.¹⁰² Existeixen altres mencions més dubtoses a Arnau Gausfred al llarg de la segona meitat del segle XI, però es tracta d'altres persones: en una d'aquestes referències, Arnau figurava com a germà del clergue Guitard i havia mort el 1054; en dues altres, Arnau Gausfred de Palera participà activament el 1086 en la consagració de l'església del Sant Sepulcre de Palera; i en la darrera, el 1094, Arnau Gausfred i els seus hereus disposaven de terres a Foixà.¹⁰³

Udalard Gausfred disposava de diversos béns al terme de Llambilles: el 1060 n'hi tenia alguns situats a prop d'una sureda que va ser deixada per Ponç a la seva muller Truitila; el 1065 tenia una terra que es trobava al lloc de ses Bohigues; i l'any 1066 Ramon Bo, que tenia drets a Vilademany i Aiguaviva, va deixar unes unces a *Udalardus Gaucefret seniori meo* i va demanar a Umbert de ses Agudes —o del Montseny—, a la seva muller Sicardis i al propi Udalard que protegissin els béns que deixava als seus fills.¹⁰⁴ Cal dir que existia un senyor de Begur, anomenat justament Udalard Gausfred, que abans del 1057 havia donat els seus drets a la comtessa Ermessenda, la qual els va traspasar en aquesta data al seu nét, el comte Ramon Berenguer I.¹⁰⁵ És difícil que aquest personatge sigui el mateix Udalard citat el 1063. A més, cal consignar l'existència d'un possible fill de l'esmentat Udalard Gausfred: es tracta de Gilabert Udalard de la Bisbal, que va signar com a testimoni en la convenença entre Oliver Guillem i el bisbe Berenguer pel castell de la Bisbal, l'any 1085, i figurava entre els magnats baixempordanesos que van mediar entre el senyor de Cruïlles, Guadall, i el monestir de Sant Miquel de Cruïlles, l'any 1100.¹⁰⁶

Més complicat és el cas del darrer dels germans esmentat el 1063, Bernat Gausfred. Sembla clar que aquest nom correspon a un senyor

¹⁰² ACG, pergami n. 75 (1065.10.10; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 12, n. 29); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 348-349 (1074.12.16; MARQUÈS, 1993: n. 142); ADG, Mitra, calaix 15, pergami n. 37 (1085.02.26; MARQUÈS, 1993: n. 155).

¹⁰³ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 260-261 (1054.05.31; MARQUÈS, 1993: n. 114); Arxiu Episcopal de Vic (AEV), vol. 2060, doble full solt (1086.09.03; ORDEIG, 1993-2004: n. 250); Arxiu Casa-Museu de Banyoles (ACMB), Llibre de Privilegis del Monestir, f. 5-6 (1086.09.06; MARCA, 1688: n. 301); ACG, pergami n. 115 (1094.04.12; MARTÍ, 1997: n. 454).

¹⁰⁴ ACG, Llibre Gran de la Sagristia Major, f. 21rv (1060.07.26; MARTÍ, *Col·lecció...*, n. 283) i f. 16rv (1065.09.29; MARTÍ, *Col·lecció...*, n. 317); ACG, pergami n. 72 (1066.03.04; MARTÍ, *Col·lecció...*, n. 322).

¹⁰⁵ ACA, *Traslado e índice alfabético de las escrituras del tiempo del conde soberano Don Ramon Berenguer I*, vol. 2, p. 186-191 (1057.06.04; FELIU-SALRACH, 1999: n. 493); cf. MALLORQUÍ, 2004: p. 18-20.

¹⁰⁶ ADG, Mitra, calaix 15, pergami n. 37 (1085.02.26; MARQUÈS, 1993: n. 155); ACA, Monacals, Sant Miquel de Cruïlles, rotlle 22, pergami n. 22 (1100.12.22; MALLORQUÍ, 2000: n. 18).

important de les terres de la vall d'Aro: el 1052 va ser present a l'acta d'elecció del monjo Arnau com a abat de Sant Feliu de Guíxols i, el mateix any, va pactar amb ell per repartir-se els alous de Sant Feliu, Fenals i Toveda; el 1078 signà com a testimoni la consagració de l'església de Santa Maria d'Aro, sufragània de Santa Cristina; segons el seu testament, de l'any 1098, posseïa molts drets escampats per la vall d'Aro juntament amb el castell de Pals, que va deixar al seu fill Oliver Bernat.¹⁰⁷ Tal com assenyala Joan Blanco,¹⁰⁸ aquest Bernat Gausfred seria fill de Gausfred Vidal de Pals i no tindria relació directa amb els fills d'Otger Gausfred. Ara bé, al llarg de la segona meitat del segle XI existien diverses persones amb el mateix nom i sense relació amb les terres de la vall d'Aro i del castell de Pals: un Bernat Gausfred de Mont-roig documentat el 1072; un Bernat Gausfred cabiscol el 1094; i un altre Bernat Gausfred fill de Sicardis de Lloret els anys 1094 i 1097.¹⁰⁸ Cap d'aquests seria el fill de Gausfred Otger de Monells; en canvi, hi ha certes possibilitats que ho hagués estat un altre Bernat Gausfred, el qual, l'any 1074, va signar en la permuta entre el bisbe Berenguer de Girona i Ramon Guillem de Provencera; l'any següent, va rebre una deïxa del seu oncle, el bisbe Bernat Bernat de Carcassona, que havia de compartir amb els seus germans Guillem i Pere; el 1085 va signar, com a testimoni, la convenença entre el bisbe i Oliver Guillem pel castell de la Bisbal; i, finalment, el 1086 va signar en una altra convenença sobre els alous de Mollet i Jafre.¹¹⁰

Existien, en els anys centrals del segle XI, dos altres personatges cognominats Gausfred. Es tracta de Guillem Gausfred i d'Adebrand Gausfred, que figuren com a testimonis, el 1052, en la convenença entre Bernat Gausfred i l'abat Arnau de Sant Feliu de Guíxols.¹¹¹ El primer dels dos, Guillem Gausfred, apareix en nombroses ocasions més, però sembla confondre's amb el fill de Gausfred Bastó de Cervià, que el succeiria

¹⁰⁷ ADG, Sant Feliu de Guíxols, calaix 1, lligall 1, n. 6 (1052.06.07; VILLANUEVA, 1803-1852: vol. 15, n. 1) i calaix 3, lligall 2, n. 1 (1052.12.16; BLANCO, 1991: n. 5); ACG, pergami n. 90 (1078.12.31; *Catalunya...*, 1989: vol. 8, p. 104) i pergami n. 125 (1098.10.29; BLANCO, 1991: n. 12).

¹⁰⁸ BLANCO, 1991: p. 56-59.

¹⁰⁹ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 87-88 (1072.06.01; MARQUÈS, 1993: n. 140); ACG, Llibre Gran de la Sagristia Major, f. 11v-12r (1094.08.16; MARTÍ, 1997: n. 455); ACG, pergami n. 118 (1095.04.11; MARTÍ, 1997: n. 460); ADG, Almoïna, Girona subratllat, pergami n. 17 (1097.03.14; MARTÍ, 1997: n. 469).

¹¹⁰ ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 348-349 (1074.12.16; MARQUÈS, 1993: n. 142), f. 289-291 (1075.01.31; MARQUÈS, 1993: n. 143); ACG, pergami n. 102 (1086.11.30; MARTÍ, 1997: n. 401); ADG, Mitra, calaix 15, pergami n. 37 (1085.02.26; MARQUÈS, 1993: n. 155).

¹¹¹ ADG, Sant Feliu de Guíxols, calaix 3, lligall 2, n. 1 (1052.12.16; BLANCO, 1991: n. 5).

en la senyoria d'aquesta població.¹¹² Per això i, sobretot, pel fet que ni Guillem ni Adebrand apareixen el 1063 entre la resta de germans, podem descartar que fossin fills de Gausfred Otger.

3. CONCLUSIONS

No sol ser gaire freqüent que un document desconegut i inèdit alteri de manera tan radical el coneixement previ sobre l'organització d'un territori concret i, a la vegada, sobre els orígens d'un monestir benedictí i sobre la importància social d'un llinatge nobiliari. Però aquí és on ens ha portat l'anàlisi exhaustiva dels llocs i dels personatges que apareixen citats en el pergami del 1063. Per aquest motiu, convé retenir les principals conclusions a què ens ha portat la recerca sobre aquest document.

1. A manca de l'acta de fundació del monestir de Sant Pere de Galligants, el text estudiat permet apuntar la ferma possibilitat que el cenobi va ser fundat a la primera meitat del segle X, en temps del comte Sunyer, del qual degué rebre importants donacions a la zona de Palamós. Així, es confirma que el monestir de Sant Pere citat l'any 949 pugui ser el de Sant Pere de Galligants, nom que no apareix fins al darrer quart del segle X.

2. El text del 1063 confirma que Oliba va ser l'abat del monestir de Sant Pere durant bona part de la dècada del 1060 o, almenys, des del mateix any 1063 fins a la celebració del concili de Girona el 1068.

3. En relació amb el llinatge dels senyors de Monells, cal dir que el pergami del 1063 és la peça essencial per tal d'entendre que els cinc protagonistes de la cessió dels drets a Sant Pere de Galligants eren germans i, amb tota seguretat, fills de Gausfred Otger de Monells. Gràcies a aquest text, hem pogut reconstruir la genealogia d'aquesta família al llarg del segle XI i, per damunt de tot, demostrar que gaudien d'una consideració social elevada en el conjunt de l'aristocràcia gironina. A més de la senyoria de Monells, l'esmentat Gausfred Otger formava part del seguici de la comtessa Almodis igual com Umbert Odó, senyor del Montseny, tenia com a feudatari el senyor de Cruïlles, va col·locar un dels seus fills com a abat de Sant Feliu de Guíxols i aconseguí que els altres quatre fills controlassin diverses localitats baixempordaneses, com Monells i la Bisbal. No ha d'estranyar, doncs, que gràcies al seu poder s'haguessin apropiat dels drets del monestir de Sant Pere sobre els llunyans castells de Sant Esteve i Maur.

¹¹² Aquest Guillem Gausfred apareix documentat els anys 1075, 1085, 1101 i 1102; cf. ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 289-291 (1075.01.31; MARQUÈS, 1993: n. 143), f. 120b-121a (1101.06.16; MARQUÈS, 1993: n. 185) i f. 215b-216b (1102.08.28; MARQUÈS, 1993: n. 186); ADG, Mitra, calaix 15, pergami n. 37 (1085.02.26; MARQUÈS, 1993: n. 155); ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer III, pergami n. 76 (1102.02.08; MALLORQUÍ, 1999: n. 1).

4. Paral·lelament, el text del 1063 és clau per tal de provar l'existència al segle XI d'aquests dos castells palamosins. Del primer, el de Sant Esteve, se'n conserven encara avui les restes medievals, aparentment del segle XIII. Del segon, el Castell Maur, no se'n sabia res fins ara, la qual cosa genera uns quants dubtes sobre la seva ubicació: de les tres possibilitats que hem tingut en compte, preferim la que l'identifica al paratge de Castell perquè reuneix més punts a favor que no pas el castell de Vila-romà o el palau reial de Palamós.

5. A més, el que hom pensava sobre l'organització del territori als volts de Palamós al segle XI s'ha vist notablement alterat amb les dades contingudes al pergamí de l'any 1063. No només s'hi esmenta la parròquia de Santa Eugènia, de Vila-romà, és clar, sinó que també es fa referència als termes dels castells de Sant Esteve i Maur. Així, es pot resituar l'evolució d'aquest territori en els segles següents: d'una banda, sembla força probable que la parròquia de Santa Eugènia formés un sol districte parroquial al segle XI, sobretot per a la recaptació del delme, amb la de Sant Mateu de Vall-llobrega, amb qui apareix conjuntament en moltes escriptures del segle XIII i del XIV. Pel que fa als castells termenats, la pervivència fins a la fi del segle XIII del terme del castell de Sant Esteve, en el qual es va aixecar la població de Palamós a partir del 1279, permet suposar que el terme del castell Maur hauria estat substituït pel del castell de Vila-romà, que agafava bona part de la platja gran de Palamós i el sector entre la platja de Castell i el cap de Planes.

6. L'última consideració és sobre la necessitat de completar l'estudi dels documents escrits amb la recerca arqueològica per tal d'aprofundir el coneixement sobre la societat i sobre el territori medieval. Gràcies a un text inèdit hem pogut plantejar noves perspectives sobre el segle XI a la zona de Palamós, Vila-romà i Vall-llobrega, però només l'excavació dels punts clau d'aquest territori podrà confirmar o refutar les hipòtesis presentades. Per això, a part de consolidar les recerques que s'efectuen al poblat ibèric de Castell, cada cop es fa més necessari i urgent encetar un projecte d'excavació al castell de Sant Esteve, al castell de Vila-romà, als entorns de l'església de Santa Eugènia de Vila-romà i, si fos possible, al subsòl mateix de Palamós allà on hi havia l'antic palau reial.

APÈNDIXS

1. LA DEFINICIÓ DELS CASTELLS DE SANT ESTEVE DE PECULIARE I MAUR A FAVOR DEL MONESTIR DE SANT PERE DE GALLIGANTS (1063)

1063, maig, 11

Els germans Otger Gaufred de Monells, Pere Gaufred abat de Sant Fel·liu de Guíxols, Arnau Gaufred, Udalard Gaufred i Bernat Gaufred, defineixen al monestir de Sant Pere de Galligans i al seu abat Oliba un alou del monestir que tenien de manera injusta, situat al comtat de Girona, a la parròquia de Santa Eugènia, al lloc de Calonge i consistent en el castell de Sant Esteve de Peculiare i en el castell Maur.

O. Original (420 x 325 mm.): ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 1023, pergami n. 53.

(Traducció catalana del document: SAURÍ-SOLER, 2006: apèndix 10, p. 699-700)

In nomine Domini. Nos, fratres Odgerius Gaufredi de Munels et Petrus Gaufredi abbas Sancti Felicis Gissalensis et Arnallus Gaufredi et Udelardus Gaufredi et Bernardus Gaufredi, facimus Deo et monasterio Sancti Petri Gallicantis et Olive, eiusdem ecclesie abbati, et cunctis monachis ipsius monasterii hanc definitionem cesionem et euacuationem et iachizo de omni alodio Sancti Petri predicti quod tenebamus iniuste. Est autem ipsum alodium in comitatu Gerundensi, infra parrochia Sancte Eugenie secus mare in loco qui dicitur Colonico, et est unum castellum quod uocatur Sanctus Stephanus de Peculiare, et alterum quod dicitur Castellum Maur, cum suis adiacenciis et cum omnibus sibi pertinentibus et cum omnibus alodiis que circa ipsa castella sunt, cum suis terminis et affrontacionibus et cum omnibus ipsius alodii pertinentibus sicut Suniarius, condam comes, dederat domino Deo et monasterio Sancti Petri supranotati. Omne supradictum alodium tradimus et consignamus et reddimus et iachimus in potestate Dei et Sancti Petri monasterii iamdicti et supranominati abbatis et successorum eius integritate et absque ulla resseruacione cum omnibus sibi pertinentibus et affrontationibus omnibus ad suum proprium alodium. Insuper et recognoscimus quod in iam dictis castellis uel alodiis ullam uocem uel ullum directum non habemus. Et si aliquam uocem uel ullum directum habemus in iamdicto alodio uel in predictis castellis uel habere debemus de ipsa uoce nos euacuamus et in potestate [Sancti Petri monasterii supranominati] tradimus diffinimus euacuamus et consignamus

ad suum proprium alodium perpetualiter possidendum. Quod si nos aut aliquis utriusque sexus homo predicta castella uel alodium aut ullam rem de predictis castellis uel alodiis a potestate Sancti Petri uel abbatum ipsius querelare aut tollere presumpserim [aut] persumpserit, predictum alodium Sancto Petro monasterii predicti componamus aut componat [in duplo]. Et insuper hec diffinició et euacuatio firmitatem op[time]at.

Facta scriptura diffinicionis et euacuationis ·V· idus magi, anno ·IIII· regni Philipi regis.

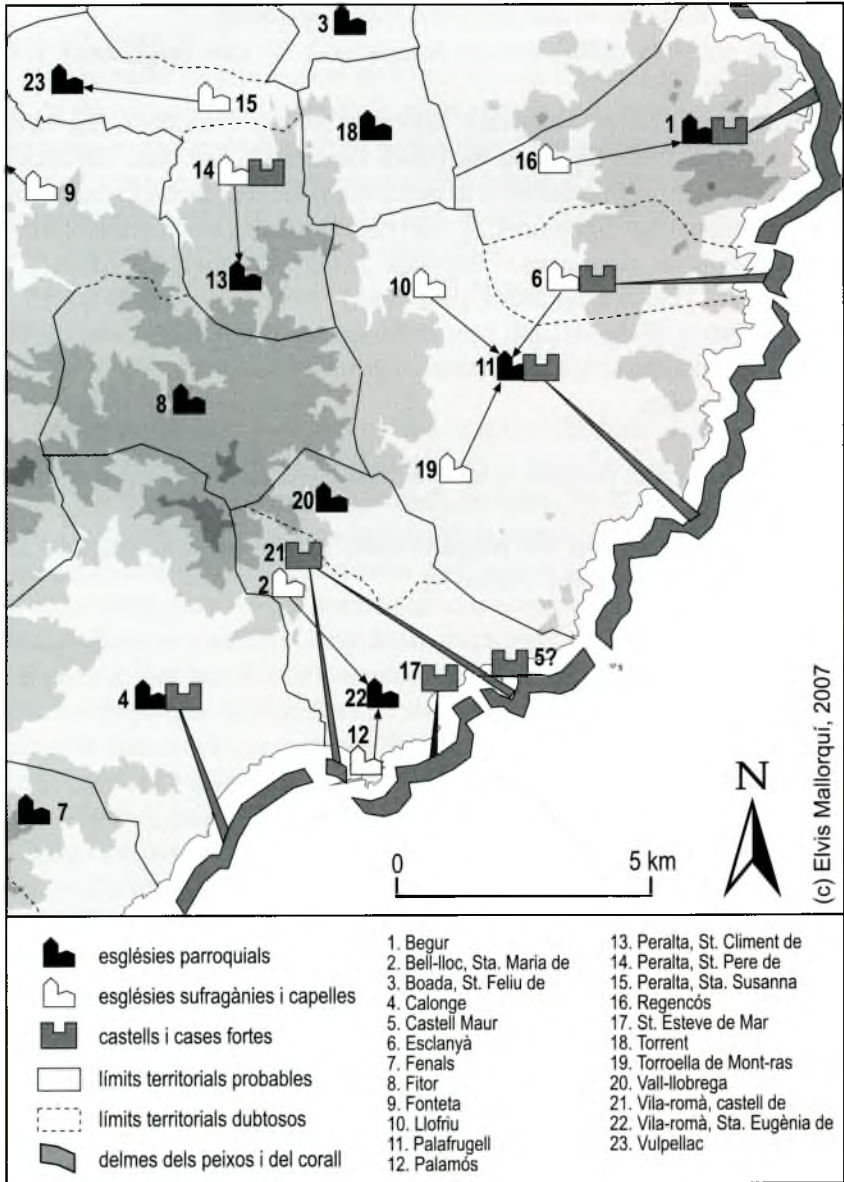
Sig+num Otger[ii Gaucfredi]. Sig+num Arnalli Gaucfredi. Sig+num Udelardi Gaucfredi. Sig+num Ber[nardi Gaucfre]di, qui hanc diffinicionem et euacuationem cessionem et iachizonem fecimus firmau[imus atque firm]are rogauimus. Sig+num [...]. Sig+num Umberti Otonis. Almod[is comitis]sa. Poncius uicecomes +. Sig+num Arnalli Remundi. Sig+num [...]. + Ioannes [...] Guilielmus leuita. [Sig+num] Petri clerici uel iudicis SSS.

SSS. Petrus Blidgarii [qu]i hanc diffinitionem cessionem et euacuacionem et iachidonem scripsi cum litteris superpositis in uersu ·XII· et SS. die et anno quo supra.

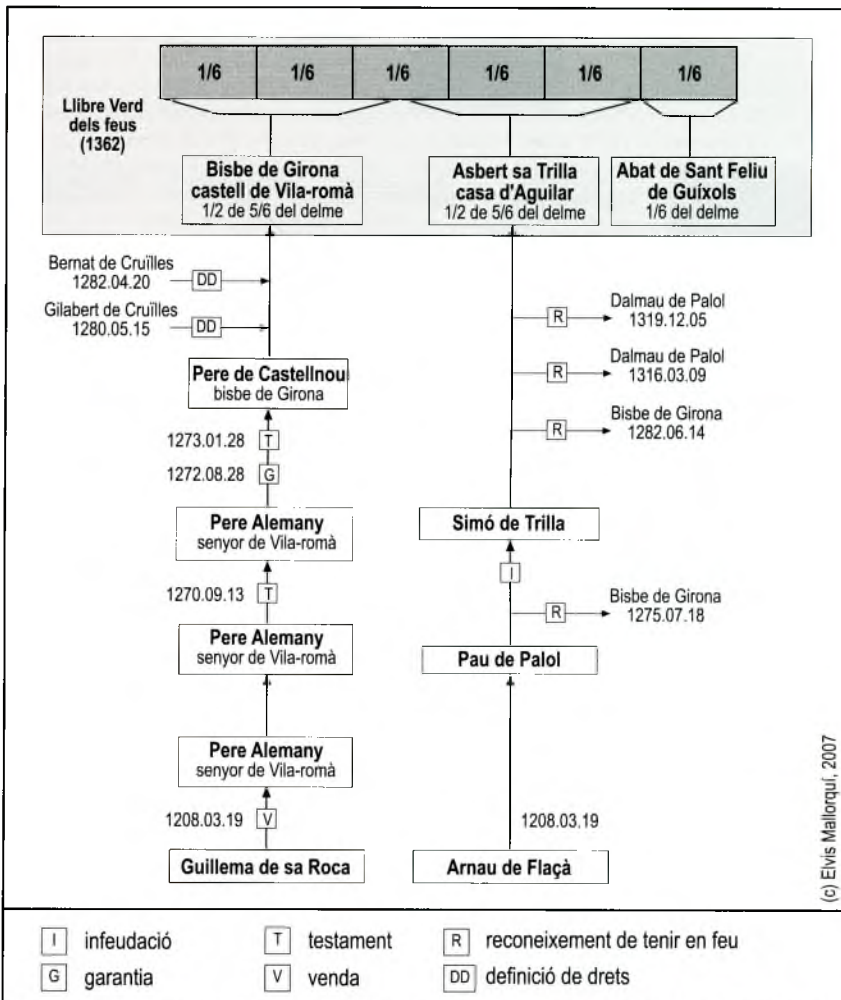
[Anotació en el pergami cosit que tapa el forat: *Són a tremontana y prop de Palamós*].

[Anotació en el dors del pergami cosit: *53. És de Santa Eugenia de Vilaromá en la Fosca prop Palamós*].

3. PARRÒQUIES I CASTELLS DEL LITORAL BAIXEMPORDANÈS AL SEGLE XIV

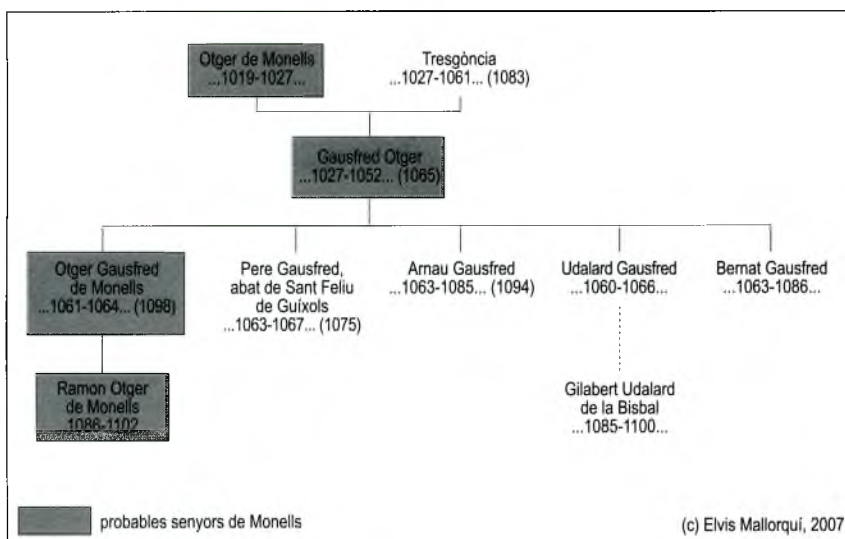

2. EL REPARTIMENT DEL DELME DE SANTA EUGÈNIA DE VILA-ROMÀ I SANT MATEU DE VALL-LLOBREGA (SEGLES XIII-XIV)

Fonts: AHG, fons patrimonial Veray, pergami n. 1 (1208.03.19); ACG, pergamins del segle XIII, s. n. (1270.09.13; MALLORQUÍ, 2000: n. 104) i s. n. (1282.04.20); ANC, fons patrimonial Cruïlles-Peratallada, pergami n. 622 (1272.08.28; MALLORQUÍ, 2000: n. 107); ADG, Mitra, Cartoral de Rúbriques Vermelles, f. 58v-59v (1273.01.28; MARQUÉS, 2004: n. 44); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 56b (1275.07.18; MARQUÉS, 1993: n. 499); ADG, Mitra, calaix 5, vol. 6 Feudorum..., f. 6r (1282.06.14; MARQUÉS, 1994: n. 144); ADG, Mitra, calaix 1, pergami n. 10 (1316.03.09; MARQUÉS, 1984a: n. 692) i pergami n. 47 (1319.12.05; MARQUÉS, 1984a: n. 813); ADG, Mitra, Libre Verd dels feus, f. 50r-51r (1362...).

4. LA GENEALOGIA DELS SENYORS DE MONELLS AL SEGLE XI

5. BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d'. (1926-1952). *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona – Ginebra. Institut d'Estudis Catalans – Institució Patxot de Catalunya, 2 vols.
- AICART, Francesc – NOLLA, Josep M. – SAGRERA, Jordi. (1999). «L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], n. 18, p. 13-34.
- AQUILUÉ, Xavier – AMIGO, Xavier – GALLEGOS, Jordi. (2006). «Actuacions arqueològiques efectuades al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà) als anys 2004 i 2005», dins. *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Roses. p. 195-206.
- AQUILUÉ, Xavier – AMIGO, Xavier – PI, Marta. (2004). «Actuacions arqueològiques efectuades al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà) als anys 2002 i 2003», dins. *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (la Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004)*, la Bisbal. p. 161-166.
- AQUILUÉ, Xavier – PI, Marta. (2002). «Actuacions al poblat ibèric de Castell (Palamós, Baix Empordà)», dins. *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002)*, Sant Joan de les Abadesses. p. 121-126.
- BADIA, Joan. (1977). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, Girona. Diputació de Girona, 3 vols.
- BARCELÓ, Lluís. (1947). «El castillo de Vilarromá próximo a Palamós», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], n. 2, p. 258-260.
- BATLLE, Lluís. (1947). «Inventario de la Biblioteca Episcopal de Gerona y de los bienes propiedad de la Mitra en el año 1329», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], n. 2, p. 133-153.

EL CASTELL DE SANT ESTEVE DE MAR I EL LITORAL PALAMOSÍ AL SEGLE XI

BLANCO, Joan. (1991). *El monestir de Sant Feliu de Guíxols (segles X-XI). La formació del domini*. Sant Feliu de Guíxols. Ajuntament.

BONNASSIE, Pierre. (2001). «Le littoral catalan durant le Haut Moyen Âge», dins. Jean-Marie MARTIN, ed., *Castrum 7. Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge. défense, peuplement, mise en valeur. Actes du colloque international organisé par l'École Française de Rome et la Casa de Velázquez, en collaboration avec le Collège de France et le Centre interuniversitaire d'histoire et d'archéologie médiévales (UMR 5648 – Université Lyon II – C.N.R.S. – E.H.E.S.S.) Rome, 23-26 octobre 1996*, Roma-Madrid. École Française de Rome – Casa de Velázquez, p. 251-271.

BRAMON, Dolors – LLUCH, Rosa. (2002). «De nuevo sobre unos topónimos catalanes escritos por Ibn Hayyan (Verano del 935)», dins: Dolors BRAMON – Rosa LLUCH. *Mots remots. (Setze estudis d'història i toponímia catalana)*, Girona. CCG Edicions, p. 59-70.

BURCH, Josep – NOLLA, Josep M. – PALAHÍ, Lluís – ROJAS, Antoni – SAGRERA, Jordi. (2000). «Poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Campanyes 1998-1999», dins. *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Olot, 12 i 13 de maig de 2000)*, Olot, p. 92-95.

BURCH, Josep – NOLLA, Josep M. – PALAHÍ, Lluís – SAGRERA, Jordi – SUREDA, Marc – VIVÓ, David. (2000). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona. Ajuntament de Sant Julià de Ramis, p. 143-146.

BURCH, Josep – ROJAS, Antoni – SAGRERA, Jordi. (2002). «Poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda. campanyes 2000-2001», dins. *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002)*, Sant Joan de les Abadesses. p. 115-120.

BURCH, Josep – ROJAS, Antoni – SAGRERA, Jordi. (2004). «Actuacions arqueològiques al poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Campanyes 2002-2003», dins. *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (la Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny)*, la Bisbal, p. 167-174.

CALZADA, Josep. (1983). *Sant Pere de Galligans. La història i el monestir*, Girona. Diputació de Girona.

CAMÓS, Lluís. (1948). «Los Pallarés en la historia de Palamós», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], n. 3, p. 99-112.

CAMPS, Lluís. (2004). *Els castells i masos de Celrà*. Celrà. Taller d'Història de Celrà.

CANAL, Josep – CANAL, Eduard – NOLLA, Josep M. – SAGRERA, Jordi. (2005). «El Castellum Uellosos del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], n. 24, p. 5-54.

CARAVACA, Jordi – CODINA, Ferran – MARGALL, Joan – DE PRADO, Gabriel – PUNSETI, Daniel. (1996). «Excavacions al poblat ibèric de Castell Barri, Calonge (Baix Empordà)», dins. *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Santa Coloma de Farners, 14 i 15 de juny de 1996)*, Santa Coloma de Farners, p. 109-118.

CARAVACA, Jordi. (1996). «El poblat ibèric de Castell Barri (Calonge)», dins. *Patrimoni i història local. Jornades d'homenatge a Lluís Esteva i Cruañas*, Sant Feliu de Guíxols. Ajuntament – Diputació de Girona – Consell Comarcal del Baix Empordà, p. 31-34.

Catàleg... (2005). *Catàleg de pergamins del fons de l'Ajuntament de Girona (1144-1862)*. Arxiu Municipal de Girona, Barcelona. Fundació Noguera – Ajuntament de Girona.

Catalunya... (1991). *Catalunya Romànica. V. El Gironès, la Selva i el Pla de l'Estany*, Barcelona. Fundació Enciclopèdia Catalana.

Catalunya... (1989). *Catalunya Romànica. VIII. L'Empordà (I)*, Barcelona. Fundació Enciclopèdia Catalana.

Centre... – Centre d'Estudis Calongins Colónico– (2005). *Calonge i Sant Antoni*, Girona. Diputació de Girona – Caixa de Girona.

CERVERA, Josep M. (1984). *Història del monestir de Sant Feliu de Guíxols*, Girona.

Caixa d'Estalvis Provincial.

COROMINES, Joan, dir. (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Barcelona. Curial Edicions Catalanes – Caixa de Pensions “la Caixa”.

Cortes...(1890-1920). *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Madrid. Real Academia de la Historia.

DU CANGE, Charles du Fresne sieur. (1954). *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Graz. Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 10 vols.

Els castells...(1991). *Els castells catalans. II*, Barcelona. Rafacel Dalmau editor.

ESTEVA, Lluís. (1990). «Bell-lloc d'Aro. Restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], n. 9, p. 63-144.

FELIU, Gaspar – SALRACH, Josep M., dirs. (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona – Lleida. Fundació Noguera – Pagès Editors.

FONT RIUS, Josep M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid-Barcelona. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2 vols.

FUERTES, Maribel – MERINO, Jordi. (2002). «El poblat ibèric del Puig del Castell (Cassà de la Selva, el Gironès). Campanya 2001», dins. *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002)*, Sant Joan de les Abadesses. p. 153-156.

FUERTES, Maribel – MERINO, Jordi. (2004). «El poblat ibèric de Puig del Castell (Cassà de la Selva). Campanyes 2002 i 2003», dins. *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (la Bisbal d'Empordà, 4 i 5 de juny de 2004)*, la Bisbal. p. 183-186.

GUILLERÉ, Christian. (2000). *Llibre Verd de la ciutat de Girona (1144-1553)*, Barcelona. Fundació Noguera – Ajuntament de Girona.

LLINÀS, Joan. (1994). «Intervenció d'urgència al poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)», dins. *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Torroella de Montgrí, 1994)*, Torroella de Montgrí. p. 57-62.

LLINÀS, Joan. (1996). «Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Intervenció de 1994-1995», dins. *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Santa Coloma de Farners, 14-15 de juny de 1996)*, Santa Coloma de Farners. p. 126-134.

LLINÀS, Joan. (2006). «La capella romànica del castell de Sant Iscle (Vidreres)», *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners], n. 18, p. 101-113.

MALLORQUÍ, Elvis – SOLDEVILA, Xavier. (2006). «L'època medieval», dins. Conxa SAURÍ – Santi SOLER, *Història del Baix Empordà*, Girona. Diputació de Girona – Consell Comarcal del Baix Empordà, p. 139-296.

MALLORQUÍ, Elvis. (1999). «La vila de Monells, del segle IX al XII», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], n. 18, 1999, p. 35-54.

MALLORQUÍ, Elvis. (2000). *El monestir de Sant Miquel de Cruïlles a l'edat mitjana. Estudi i edició dels documents (1035-1300)*, la Bisbal d'Empordà. Ajuntament.

MALLORQUÍ, Elvis. (2004). *El castell de Begur. 1052-1604. Estudi i edició de la venda del castell a la universitat de Begur, Regencós i Esclanyà l'any 1604*, Begur. Ajuntament.

MALLORQUÍ, Elvis. (2005). «Castellbarri. les restes d'un poblat ibèric a l'edat mitjana», dins. *XXVIII Travessada*, Cassà de la Selva. Colla Excursionista Cassanenca.

MALLORQUÍ, Elvis. (2007). *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, tesi doctoral inèdita, Girona. Universitat de Girona.

MARCA, Pere de. (1688). *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*, París. François Muguet.

MARQUÈS, Jaume. (1976). «Documentos sobre Castelló d'Empúries», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], n. 11, p. 159-206.

- MARQUÈS, Josep M. (1984a). *Pergamins de la Mitra (899-1687)*. Arxiu Diocesà de Girona, Girona. Institut d'Estudis Gironins.
- MARQUÈS, Josep M. (1984b). «La senyoria eclesiàstica de Sant Sadurn de Noya, fins al 1319», *Estudis sobre temes del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guixols], n. 3, p. 71-106.
- MARQUÈS, Josep M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona. Fundació Noguera, 1993, 2 vols.
- MARQUÈS, Josep M. (1994). *Arxiu Diocesà de Girona. Escripcions de delmes (c. 5, nims. 6 i 24)*, Girona. Arxiu Diocesà de Girona.
- MARQUÈS, Josep M. (1995). «Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], n. 35, p. 405-446.
- MARQUÈS, Josep M. (1996). «Esglésies del Baix Empordà», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guixols], n. 15, p. 35-67.
- MARQUÈS, Josep M. (1996-1997). «Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al s. XI», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], n. 38, p. 1501-1520.
- MARQUÈS, Josep M. (2000). *Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona*, Girona. Diputació de Girona.
- MARQUÈS, Josep M. (2004). *El cartulari "De Rubricis Coloratis" de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324)*, Girona. Arxiu Diocesà de Girona, dins. <http://www.arxiuadg.org>.
- MARTÍ, Ramon. (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona. Fundació Noguera.
- MIQUEL, Francesc. (1945-1947). *Liber Feudorum mayor. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2 vols.
- MONTALBÁN, Carme. (1996). «L'església romànica dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)», dins. *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Santa Coloma de Farners, 14-15 de juny de 1996)*, Santa Coloma de Farners. p. 257-265.
- MOREU-REY, Enric. (1992). *Els nostres noms de lloc*, Palma de Mallorca. Editorial Moll.
- NIERMEYER, J. F. (1984). *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden. E. J. Brill.
- NOLLA, Josep M. – CASAS, Josep. (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- NOLLA, Josep M. – PALAHÍ, Lluís – VIVÓ, David. (2003). «El Castellum de Sant Julià de Ramis i la defensa de la Via Augusta a l'antiguitat tardana», dins. *Actes del Congrés Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental (Arbúcies, 5-7 març 2003)*, Arbúcies. Museu Etnològic del Montseny, p. 117-130.
- ORDEIG, Ramon. (1993-2004). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic. Fundació Gallifa, 7 vols.
- PLA CARGOL, Joaquim. (1953). *Plazas fuertes y castillos en tierras gerundenses*, Girona. Dalmau Carles Pla editors.
- PONS GURI, Josep M. (1989a). «Nomenclàtors de la diòcesi gironina al segle XIV», dins. Josep M. PONS GURI, *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, Barcelona. Fundació Noguera, 1989, vol. 2, p. 9-79.
- PONS GURI, Josep M. (1989b). «Compendi sobre els drets dels castells termenats (segles XIII-XV)», dins. Josep M. PONS GURI, *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, Barcelona. Fundació Noguera, vol. 3, p. 339-352.
- PONS GURI, Josep M. (1992). «Sicardis, senyora de Montseny i de Lloret», dins. *Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell (i 4)*. *Medievalia* [Bellaterra], n. 10, p. 351-361.
- PUIGVERT, Xavier. (1992). «La introducció del delme a la Marca d'Hispania», *Acta*

Historica et Archaeologica Mediaevalia [Barcelona], n. 13, p. 117-125.

RIUS, Josep. (1928). «Cartes antigues de Sant Martí Sacosta», *Analecta Sacra Tarracoen-sia* [Barcelona], n. 4, p. 343-395.

ROJAS, Antoni. (2006). «Actuacions arqueològiques al poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Campanyes 2004-2005», dins. *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*, Roses. p. 207-214.

SABATÉ, Floccel. (1997). *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Barcelona. Fundació Salvador Vives Casajuana.

SAURÍ, Conxa – SOLER, Santi. (2006). *Història del Baix Empordà*, Girona. Diputació de Girona – Consell Comarcal del Baix Empordà.

SOBREQUÉS, Santiago – RIERA, Sebastià – ROVIRA, Manuel – ORDEIG, Ramon. (2003). *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.

SOLDEVILA, Xavier. (2005). «El Montgrí i les illes Medes a l'edat mitjana», *Papers del Montgrí* [Torroella de Montgrí], n. 26, p. 47-96.

TEIXIDOR, Eva. (2002). «Castell de Sant Esteve de Mar, la Fosca, Palamós, Baix Empordà», dins. *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002)*, Sant Joan de les Abadesses. p. 473-476.

TO, Lluís. (1991). *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia. una anàlisi local del canvi feudal. Diplomataris segles X-XII*, Barcelona. Fundació Salvador Vives Casajuana, 1991.

TRIJUEQUE, Pere. (1991). «Emplaçament del Palau Reial de Palamós», *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], n. 10, 1991, p. 77-93.

TRIJUEQUE, Pere. (1999a). *El terrenal de Palamós*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 2)

TRIJUEQUE, Pere. (1999b). *Els masos de Vila-romà*, Palamós. edició de l'autor, 2 vols. (Guspíres; 3 i 4)

TRIJUEQUE, Pere. (2000a). *Els rius de Palamós. L'aubí, la fera temible*, Palamós. edició de l'autor (Guspíres; 5)

TRIJUEQUE, Pere. (2000b). *Santa Eugènia de Vila-romà, bressol de Palamós*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 6)

TRIJUEQUE, Pere. (2000c). *Administració i govern de Palamós. Dels tocs de campanes a la democràcia*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 7)

TRIJUEQUE, Pere. (2000d). *Toponímia de Vila-romà i Palamós. Paratges entranyables records d'un temps passat*, Palamós. edició de l'autor, 2 vols. (Guspíres; 8 i 9)

TRIJUEQUE, Pere. (2003a). *La vall de Bell-lloc. Enigmes, misteri i encís*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 10)

TRIJUEQUE, Pere. (2003b). *Breu història de Vall-llobrega. II. Els masos*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 13)

TRIJUEQUE, Pere. (2003c). *Els senyories feudals de la Batllia de Palamós*, Palamós. edició de l'autor. (Guspíres; 14)

UDINA, Antoni. (1984). *La successió testada a la Catalunya altomedieval*, Barcelona. Fundació Noguera.

UDINA, Frederic. (1951). *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

VILLANUEVA, Jaime. (1803-1852). *Viage literario a las iglesias de España*, Madrid. Academia de la Historia.

ZARAGOZA, Ernest. (1982). *Abadologio guixolense (siglos X-XIX)*, Sant Feliu de Guíxols. Ediciones Monte Casino.